Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың иитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 92 (15530) ◆ 1995 чылдың май 18, четверг ◆ Ат салган шагы 22.45. ◆ Садар өртээ 400 рубль.

Харылзаалар

«КЫЗЫЛДЫ СҮМЕЛЭЭР МЕН»

Делегейде үндезин чоннарның 10 чылын Каттышкан нациялар организациязы чарлаан. Ооң бир дугаар чылы 1995 чылда эгелей бергени бо. Ол 10 чылды эрттиреринiң организастыг комитединiң кежигүнү, КНО-нуң төлээзи Олег Егоров бистиң Тывага чорааш барган. Орус уктуг ол америк кижи Тываны ийи-үш хонук иштинде-даа болза, аажок сонуургаан. Национализм-даа көзүлбес, чаңгыс аай турум, кончуг эки чер-дир деп, дээрги Егоров журналистерге парлалга конференциязынга чугаалаан.

Үндезин чоннарның 10 чылын эрттиреринiң программазынга дүүштүр бо чылын бүгү-делегей конференциязын сентябрь айда чыылдырар деп шиитпирлээн. Ук конференцияны Россия Федерациязынга эрттирери көрдүнген. Ооң чогум кайы хоорайынга ону эрттирерил деп айтырыг амдыызында төндүр шиитпирлеттинмээн. Ынчалзадаа Тываның найысылалы Кызыл хоорай кордакчыларның бир дугаарында туруп турар. Дээрги Егоров боду база «Мен Кызылды сүмелээр мен» деп аас берген. «Тыва дугайында орта билбес турганывыс кончуг эпчок-тур. Кайгамчык онзагай оран үве-дир. Ооң дугайында бир дугаарында тывалардан силерниң Күрүне Думазында депутадыңар Кара-кыс Аракчаа КНО-га чугаалап келген кижи» дейдир.

Кара-кыс Донгаковна мооң-биле КНО-нуң системазында ам ийи чыл ажылдап турары бо. Эрткен чылдың ноябрь айда Бүгү-делегейниң 169 дугаар конвенциязынга дүүштүр үндезин чоннарның айтырыгларынга хамаарыштыр Күрүне Думазынга парламент дыңнаашкыннары болуп турда, Кара-кыс Аракчаа аңаа үве чугаалааш, ук конференцияны Кызылга эрттиреринiң талазы-биле саналды идип үндүрген. Ынчангаш од дээрги Егоровту база Тываже чалап эккелген.

Даштыкыларның өөренген чаңы ындыг: үе-шак халас эрттирбес, үгле хамаарышкан темазынга чугаа кылыр. Бистерниң өөренген аайывыс кандыг ийик, ынчангаш ол езугаар Американың индейлеринден эгелеп айтырыг сала бээривиске, дээрги Егоров темадан чардыкпазы-биле чүгле ам болур конференция дугайында айтырыглар салырын бистен дилээн.

Ол талазы-биле билдингени чүл дээрге, ук конференцияга дөрт үүл айтырыгга илеткелдерни кылыр, бирээде, үндезин чоннар айтырыының Россия Федерацийзында ниити байдалы, ийиде, ук айтырыгга хамаарыштыр РФ-тиң программазы, үште, айтырыгның РФ-те хоойлу-дүрүм талазыбиле байдалы, дөртте, ооң бүгү-делегей эрге-хоойлузунга дүүштүрүлгези. Конференцияга КНО-нуң агентстволарының база дузалакчы чурттарның төлээлери болгаш Россия Федерациязының талазындан 30 ажыг регионнарның национал айтырыглар харылаан турар кижилери киржир.

Шак мындыг, үндезин чоннарның 10 чылының эгезинде, ооң техниктиг, садхөө-экономиктиг үндезиннерин салырының конференциязы онзагай ужуруткалыг болуру билдингир. Үндезин чоннарның амыдырал деңнелии бедидери, оларның социал-экономиктиг, эрге-хоойлу болгаш культура деңнеллеринге эрге-ажыктарын улгаттырарынга ук конференция идигни бээр ужурлуг деп, дээрги Егоров идеген турар.

Кыска ужуражылганың түңнелинде Олег Егоров Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка, Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейге, депутат К. Д. Аракчаага болгаш ону тыва черге эң-не эки чаагай хамаарылга-биле уткуп, хүлээп алган кижилерге өөрүп четтириишкинин илереткен.

Надежда ЭРГЕП.

● Көдээ амыдырал болгаш рынок ●

САНАЖЫЛГААЛАРНЫ ЧОРУДАР

Сүт-Хөл кожуунуң суггарылга системазының коллективи берге үени чурттап эрттирип турар. Рынок харылзаазының эгелээни-биле ол ынчап барган. Коллектив машина-техника болгаш дериг-херекселдер-биле эки хандыртынган. Оларда Т-130 марканың 2, Т-170 марканың 1 болгаш ДТ-75 марканың бир бульдозерлери ажылдап турарлар. Ооң аңгыда ЮМЗ маркалыг 2 экскаваторлар, МТЗ маркалыг дугуйлуг 4 трактор болгаш ийи ЗИЛ машиналар бар.

Коллективти Кара-оол Ондарович Даназы-Белек удуртуп, башкарып турар. Амгы үеде канчаар ажылдап турарын солун номчукчулар рынга чугаалап бээрин дилээримге:

— Ниити байдалывыс багай эвес. Коллектив кежигүннери эки ажылдап турарлар. Чүгле ажылдаан ажылывысты дуза көргүскенивис организациялар үе-шаанда санашпас — оозу-ла бергедир. 1994 чылда болгулаан үерлериниң үреглээн оруктарын Сүт-Хөл кожуунуң девискээринге септеп кылдывыс. Ол ажылдарны ТР-ниң Чазааның даалгалары-биле кылган бис. Ынчангы өртектер-биле 150 миллион акшаның септелге ажылдары кылдынган. Ам бо хүннерге чедир ол акшаларывысты албадывыс. Акша чокта бергедир, кывар-чаар материалдар алганывыс нефтебаазага 6 миллион рубль өрелиг бис. Албан черлери, организациялар аразынга санажылгалар чорбаска халалыг-дыр. Иймениң Көк-Теректe суггарылга системазының бугазының суг бадырар кол уннарын септээн бис. Ооң өртээ 46 миллион рубль болган. Чазақтан ол акшаны бисче бадыргаптаа болза, бөгүнге чедир албадывыс.

Каш хонук бурунгаар Алаш хемниң суун «Алдан-Маадыр» совхозтуң суггарылга системазынче бадыпкан бис. Аңаа 4 хонук ажылдадывыс. Ол ынчаар ажылдап турувуста, ол-ла совхозтуң малчын коданнарже баар оруктарын часкы суглар үрээн болду. Ам ол оруктарны септээривис ол. Акшазын бээр-ле болган улус — деп, чугаалады.

Кылдынган ажылдар дээш организациялар аразынга санажылгаларны кылыры дыка-ла берге болуп турар. Ажылдаан коллективке каражелыг. Чүге диве, акшаның үнези хүнүң-не кудулап турар болгай. Ооң кадында акшазын чарып, ажылды кылган будурулге чери демгилери санашпаска улай ажылдаары бергедей бээр. Мону кожууннарның чагырга даргалары, банкирлер, сан-хөө даргалары бир янзы өөренип көөрүн удуртукчулар олардан дилеп турарлар.

Каадыр-оол ТУВАК.

ОРУЛГАВЫС ҮНДЕЗИНИ

«Ак-Туруг» совхозтуң Чаш-Тал сүт-бараан фермазынга ажылдаа-ла ам таптыг-ла он чеди чыл боп-тур мен. Бо үениң иштинде эки-даа, бак-даа үүлдерни көрүп шаг болдум. Сөөлгү чылдарда учегчиктей бергеш, ажылдың уг-шиин улам ыңай билип турар апарган мен.

1991 чылдан эгелеп рынок харылзааларынче кирдивис. Эки үүнү-даа көрбедивис. Малывыс бажы чайгаар-ла кызырлып олур. Бо-ла хевээр чылыш чок орар болза, шуут ис чок эстип каар чыгыы апарган. Хөректи өйүп чоруур үүве ол.

Эрткен чылын совхоз Саян артындан экижиткен уксаалыг бежен молдурга садып эккелген. Оларны көргеш, иштивисте амырандаа турдувус. Ынчанмайн канчаар: коданга мал немежирге элбээр, сүт-саан көвүдээр болгай.

Бистиң идегеливис бүтпейн барган. Ол молдургалар эрткен кыжын кырлып калды. Азыралга турган малды черже үндүр сүрүптерге үүү боор. Соок кыш, үүм хар... Оларга чайгы семиртилге база багай организастаттынган.

Бо хүннерде фермада 170 саар инек бар. Оларның он чедизи сагдырып турар.

Сүт өртээ элээн өскендаа болза, эвээш продукция орулга бербейн турары чугаажок. Акша-шалың дыгарында ыытташпас даа апарган бис. Ынчалза-даа ажылывысты суларатпайн, малывысты ажаап, бар-ла чемивисти берип тур бис.

Коллективте колдуунда хөй чылдарда ажылдап каапкан саанчылар, кадарчылар, бызаа ажаакчылары бар. Оларның аразында Монгуш Оюн, Бало Бин-оол, Сайбуу Зоя, Ыйнак Светлана, Ховалыг Анчымаа, Девер Надежда суглар багай эвес ажылдап, эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган.

Чылыг дүжүп, көк үнүп келди. Саар инектеривистиң саны хүн бүрү немежип тур. Удавас чайлаглаар бис. Байдалывыс ынчан экижиг бээринге бүзүрел турар бис.

Инектиң сүдү дылында дижири чеп. Эрткен кыжын сигенивис чедишпейн барды. Чүгле силос күжү-биле кыштаан деп болур. Чайгы үеде малга четчир санныг чем курлавырлары белеткеп албаска мал өлүп, саалда кызырлып турбайн канчаар.

Дыңнаарга, акша-төгерик чок апаарга совхозтар малмаганын бзаарлап турар дээр-дир. Кывар-чаар материалдар садып аар дээш ынчап турары билдингир. Ынчалза-даа мал бажын аргалыг-ла болза камнаар болза эки. Тыва кижиниң төөгүзү мал-биле холбашкан болгаш ынчап орарым ол. Феодалдыг Тыва үезинде безин чуртувустуң даяныр күжү чүгле мал боп турганын чугаалаарга-ла четчир. Рынок харылзааларынче шилчиринин бо берге үезинде малывыстан туттунганывыс дээре.

Даарта хүн дораан амыдыралывыс экижий бээр деп бодавайн турар бис. Ындыг болзажок, рыноктуг экономиканы ханыладып, ол чаа байдалдарны шингээдип апсывысса, эки чурттай бээр бис. Делегейде кижи шыдавас үүве чок-ла болгай. Боттарывыстан хамааржыр.

Ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмайн турары база хомданчыг. Кызыл турган тудуп алган бажын-балгадывысты үреп, тоймаглап каптар-дыр бис. Фермавыска турган ийи аал чурттаар бир улуг бажыңны ынчалдылар. Хөй чылдарда ажылдаан саанчылар, кадарчылар бажын чок артар чыгыы апарган. Чүге дээрге чурттала бажыңнарының тудуу чорбастаан, а фермага сууржуп чурттаарының аргалары бар болгай. Черле ынчангаш, малчыннарның күзелин барымдаалап, ажылгыйжы арга-биле бичежек бажыңнардан тудары күзенчиг. Мал — орулгавыс үндезини. Малчыннар дүн, хүн чок оларны өстүрүп турар болгай.

Анчымаа ДАМЧАЙ.
Чаа-Хөл кожуун.

ТЕВЕ ЭЪДИ-БИЛЕ ШАҢНАТКАН

Сөөлчер аттыг кооперативке (даргазы Г. Седи) хамааржыр 126 тевениң дүгүн Бай-Даг суурнуң 5 арбанының ажылчыннары кыргып дооскан. Кыргылданы ийи хүн дургузунда организастыг чоруткан.

Теве кыргылдазынга Чечена Дирчинге удурткан беш дугаар арбан бирги черни алгаш 100 муң рубль, семизи кончуг 80 кг. теве эъдиби-биле шаңнаткан. Ийиги, үшкү черлерни үш, дөрт дугаар арбаннар ээлээш 70 база 50 муң рубль алыр, 50-50 кг теве эъди чооглаар кежиктиг болганнар.

Кыргылдага Вера Марзи, Алимаа Хорлуу, Алексей Дирчин аажок идепкейлиг киржип, эш-өөрүнге мактатканнар. Оларга түс-түс шаңналдарны бергилээн.

Арбаннар ажылчыннары өшкү кыргылдазынче киришкен.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Эрзин кожуун.

Журналистиң орук демдеглелдери

ТӨӨГҮЛҮГ «ТОРГУ ОРУУН» ЭДЕРИП

Чингисхаанның ёзулал чевээн көрген соонда Ихэчжаос аймактың төвү Дуншень хоорайга кээп хонгаш ооң эртенинде, апрельдиң 23-те, ол аймактың удуртукчулары-биле Тыва Республиканың Президентизи баштаан делегацияның аразында ужуражылга болган. Ооң соонда Россия Федерациязының Тыва Республиканың Чазааның болгаш КУР-нуң Иштики Моол автономнуг районунуң Ихэчжаос аймааның аразында кады ажылдажылга дугайында протоколунга Тыва Республиканың Чазааның талазындан Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының сайыды Б. К. Күдерек, КУР-нуң Иштики Моол автономнуг районунуң Ихэчжаос аймааның администрациязының даргазының оралакчызы олар ат салганнар.

Россия Федерациязының Тыва Республиказының Чазааның болгаш КУР-нуң Иштики Моол автономнуг районунуң Чазааның аразында 1995 чылдың апрель 21-де Хух-Хото хоорайга ат салганы найыралдыг харылзааларны болгаш кады ажылдажылганы тургузар болгаш хөгжүдер дугайында Дугуржулганың 2, 4, 5, 6 үүлдеринге дүүштүр РФ-тиң Тыва Республиказының Чазаа болгаш КУР-нуң ИМАР-ның Ихэчжаос аймааның администрациязы (моон ыңай талалар дээр) дараазында үүлдерни дугурушкан:

талалар Тыва Республиканың болгаш Ихэчжаос аймактың организацияларының, бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң аразында экономика болгаш садыг, көдээ ажыл-агый болгаш медицина талазы-биле кады ажылдажылганы хөгжүдерин база ол ышкаш культура болгаш улусчу чоргаадылга талазы-биле харылзааларны тургузар күзелдерин илереткен.

Бо сорулгаларны күүседири-биле:

талалар Кыдатта ногаа аймаан хөгжүткен дуржулгазын Тывага ажыглаарының арганларын өөренип көөрүн дугурушкан. Кыдат тала болук специалистерни Тываже чорудар күзелин илереткен. Тыва тала оларга эргежок чугула байдалдарны тургузарынга беленин илерткейлээн.

Талалар кыдат медицинаның, ооң иштинде эм оттардан эм-таң аймаан бүдүрериниң, специалистерни солчурунун талазы-биле сонуургалдарын илереткен. Бо айтырыгны шиитпирлээри-биле чогуур организацияларга болгаш албан черлеринге даалгаларны бээр деп, ийи тала дугурушканнар.

Ооң соонда чүгле Иштики Моолда эвес, а харын бүгү Кыдатта эң улуг дээн металлургия төптериниң бирээзи Баотоу хоорайже чоруптувус. Ооң адын моол дылдан очулдурарга «Ивилер хоорайы» дээн. Чүге дээрге шаг-төөгүде ол черлерге иви мал кончуг хөй турган.

Дуншэн — Баотоу хоорайларның аразында чазаглыг орук-биле чорааш, Хуанхэ хемни кежир көвүрүгнү эрткеш, бичии болгаш Ваяо дээр суурга келдивис. Ол суурдан 5 километр черде «Сяншавань» деп кижи магадап ханмас чер бар. Ооң онзагай талазы — элезиниг бүүрелчиннер. 100-120 метр бедик бүүрелчиннерниң кырынче аяс хүнде үне бергеш, ооң кырынга баргаш олурупкаш, ийи хол-биле элезиннерни тарады итпишаан куду алзы бадыптарга ол элезиннер диринейндир, дүүнейндир дагжап эгелээрге, машина, самолет даажы-биле кара чаңгыс үннер эдип эгелей бээрге кижи магадавас аргажок чорду.

Дээрде кончуг күштүг моторлуг самолет ужуп чоруур үүве бе дээш, чамдык эштеривис баштай дээрже-даа көрүп шаг болдулар. А херек кырында ол элезиниг бүүрелчиннерни куду болук улус бир демниг бадып эгелээрге ол чоорту дагжап эгелээр деп үүвени боттарывыс ооң кырынче үнгеш, ону куду бадып оргаш херек кырында бүзүрел кордувус.

Бойдустың шак ол кайгамчыктыг болуушкунунга хамаарыштыр, эртемденнер, улус янзы-бүрү өткалыг тайылбырны берип турар. Бир чамдыктары изиг хүнге үүрмек элезиннер изээш, ооң соонда оларны бот-боттарынга дурбуштурып эгелээрге дагжай бээр деп турарлар-даа бар. А өскелери ол элезиннериниң составында алдын холмаа бар болгаш оларны дүрген-дүрген шимчедип, бот-боттарынга какылаштырып эгелээрге дүүнейндир дагжай бээр деп тайылбырны берип турар. А үшкүлери ол элезиниг бүүрелчиннер хаттыг болгаш хүн талазынче угланганындан база ооң чоогунда хем агып чыдары-биле ол бүгү аңгы-аңгы аялгалар каттышкаш элдептиг дааштың үнүп турарын бадыткаарын орадажып турарлар.

Ынчалза-даа улустың хөй кезии бойдустың ол кайгамчыктыг болуушкунунга хамаарыштыр тоолчургу чугааларны чогаадып алган. Кыдаттан болгаш даштыкыдан келген туристер ол элезиниг бүүрелчиннерни чаңгыс катап-даа болза көрүп, ооң даажын дыңнап алыр дээш кайы талыгырдан албан-биле чедип кээп турарлар. Бис аңаа турувуста Англиядан, Пекинден үнген туристер, аян-чорукчулар чедип келдилер. А бистер өрүүвусту уламчылап чоруптувус.

Баотоу хоорайның металлургия комбинады чыл бүрүде 2 миллион чыгыы тонна бедик шынарлыг каңны, шойну болгаш оон-даа өске 30 хевириниң продукциязын бүдүрүп үндүрүп турар. Ол заводтың ажылчыннарының саны безин 300 муң кижи чедип турар. Ол хоорайның ангыаңгы дүктерден хеп аргыыр, тоннар кылыр фабриказынга база чорудуус.

Иштики Моол автономнуг районнуң ангор өшкү, теве, хой дугу бүдүрүп үндүрериниң талазы-биле бүгү Кыдат Улус Республикада бирги черни эзеп турар. Ынчангаш автономнуг районнуң хоорай, суурларында дүктен хеп аргыыр фабрикалар кончуг хой. Ол талазы-биле Азия-Оожум океан девискээринде эң чугула черни олар эзеп турар деп үүве барган черлеривистен-не илдеп чорду. Чүге дээрге оларның бүдүрүп үндүрген продукциязы делегейниң барык 50 ажыг чурттарынче экспортбиле чоруп турар. Ынчангаш бистиң республикавыстың дүктен, алгы-кештен хеп аймаа бүдүрүп үндүрер деп турар бүдүрүлгелеривистің төлээлери оларның-биле быжыг харылзааларны тудуп ап турары-даа ыңда.

Ол-ла хүннүң кежээзинде Хух-Хото хоорайга чедип келдивис. А апрельдиң 24-те баштай Иштики Моол автономнуг районнуң телевидение төвүнге барып журналистериниң ажыл-ижи-биле таныштывыс. Ниити ажылдакчыларның саны 200 кижи ажып турар, оларның чартык кезии журналистер.

Бир хүнде-ле 7 шак дургузунда дамчыдылгаларны автономнуг районнуң девискээринде чорудуп турар. Ооң иштинде моол дыл кырынга 3 шак, кыдаттап 4 шак дургузунда дамчыдылгаларны чорудуп турар. Телетоптүн техниктиг херекселдери амгы үенин эң-не дээре дээн япон, кыдат аппаратураллары-биле чепсегленген. Чугула үелерде бүгү автономнуг районнуң девискээринге селектор хураллары, төптен келген улуг даргалар-биле ужуражылгалар эрттирери-биле түскай кылып каан ээлды суг көөрге дыка-ла бедик деңнелде кылган боор чорду.

Хух-Хотода кыдат медицинаның эм оттардан эмтаң аймаа бүдүрер түскай лабораториязында ажылдап турар эмчилериниң, эртемденнериниң ажыл-ижи-биле база таныштывыс. Янзы-бүрү оттардан эмнерни канчаар бүдүрүп үндүрүп турарын, кандыг технологияны ажыглаанын эмчилер бистерге тайылбырладылар.

Хух-Хотонуң геология болгаш минералдыг бойдус байлактарының институдунуң рудадан алдын арыглаар шенелде цегин бистиң Президентивис улуг сонуургал-биле көрген. Эң ылаңгыда ооң дериг-херекселдери хой эвес, үгле 60 квадрат метр черни ээлеп турар. Алдынны даштан болгаш өске минералдардан ылган алырына чедир тургускан технологиязы экология талазы-биле кончуг арыг болуп турар.

Шенелде цехте тургустунган алдын арыглаар дериг-херекселдер кончуг бөдүүн болгаш шынары бедик. Эң ылаңгыда ооң технологиязы бистиң республиканың байдалдарынга кончуг таарымчалыг. Ынчангаш ол талазы-биле бистиң республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ол институтуун удуртукчулары-биле тодаргай чугаалажыышкыннарны кылган. Оларда сөлдынган технологияны, дериг-херекселдерни Тывага садып алырының айтырыгларын чугаалажып алган.

(Уланчылыг).

Владимир �чАДАМБА.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

Дээди Хуралдың үшкү сессиязы

ХООЙЛУНУ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының үшкү сессиязының онгу хуралы дүүн болуп эрткен. Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралының дугайында Хоойлуга немелделер киирер талазы-биле айтырыгны аңаа чугаалашкан.

Тыва Республиканың Президентизи, Чазааның Баштыңы Ш. Д. Ооржак сессияга чугаалажып турар айтырыгга хамаарыштыр үүве чугаалаан.

Хоойлуга кандыг немелделер киргенин үүүлдер аайы-биле депутаттар сайгарып чугаалашкан. Улуг Хуралдың делегаттарын чоннуң чажыт бадылаашкыны-биле соңгуурун немелдеге киирген, ооң-биле депутаттар үүүлдүгүнүп, бадылаан. Улуг Хуралдың делегаттары эвес, Улуг Хуралдың кежигүннери кылдыр немелдени база киирген. Орта Тывада доктаамал чурттап турар хамаатылар соңгуттурар. Улуг Хуралдың кежигүннериниң бүрүн эргелериниң хуусаазын дөрт чыл кылдыр доктааткан. Баштайгы чыышка соңгуткан Улуг Хурал кежигүннериниң бүрүн эргелериниң хуусаазы ийи чыл болур. Үүге дээрге Дээди Хуралдың депутаттарының соңгулдалары-биле Улуг Хуралдың кежигүннериниң соңгулдаларын кады чорударынга ону таарыштыр шиитпирлээн. Улустуң Улуг Хуралының даргазын соңгуур, ол хөй-ниити эгелээшкинибиле ажылдаар. Улустуң Улуг Хуралының секретарын соңгуур, ол доктаамал үндезинге ажылдаар кылдыр бадылаан. Хоойлуга ооң өске немелделерни киргеш, Хоойлуну база катап күштүг кылдыр депутаттар бадылаан.

Президент Ш. Д. Ооржак сес алгаш, чугула Хоойлуну хүлээп алганы дээш депутаттарга байырны чедирген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ДУГУРЖУЛГАГА ДҮҮШТҮР

Бурунгу хүн тыва парламент төлээлекчилери Үсү-Нур аймак Хуралының делегациязын хүлээп алган. Аймак Хуралының даргазының оралакчызы Хатуугийн Батсух болгаш херээжен депутат Баньдийн Алтанайны Дээди Хуралдың Даргазы Каадыр-оол Бичелдей уткуп алгаш, аалдап келгени-биле байыр чедирген.

1993 чылда парламентилер аразының харылзааларының Дугуржулгазынга Моолдун болгаш Тываның парламентилери ат салган. Бо аалдаашкын ол Дугуржулгага дүүштүр чоруттунуп турар. Каадыр-оол Алексеевич харылзааларны улам ыңай быжыглаарын бадыткап, парламентилер аразында информация солчулгазын, хоойлу-дүрүм чогаадыр ажыл-херекке дуржулга солчурун уламчылаары чугула деп онзагайлаан.

Батсух дарга езучаңчылдары дөмейлешкек, кады-кожа чурттап олурар болганывыста, найыралывыс үспес ужурлуг бис деп бодалын илергейлээн. 90 чылдан бээр амыдырал, политиктиг система өскерилген болза-даа, харылзааларны улам хөгжүдүп, быжыглаары чугула.

Ол ышкаш кызыгаар айтырыгларынга хамаарыштыр база чугаа болган.

Бо чылын Тываның парламентизинден делегация Улан-Баатор барын кирер. Харылзаалар уламчылавышаан.

Бистиң корр.

КЫРГЫЛДАНЫ ДООСКАН

Сүт-Хөл кожуунда кол адырын өшкү мал колдап турар ажыл-агыйларның бирээзи «Ишкин» совхоз. Ниитизи-биле 40 коданда 7380 өшкү бар. Олар Шеле, Шом-Шум, Алдыы-Ишкинде туруп турар. Ооң кадыр-берт даглыг девискээрлери өшкү малга аажок таарышкан. Одар-белчиири, суксун-суггады-даа четчир.

Эрткен кыш малчыннарга элээн шыңгыы шылгалдаларны таварыштырган. Хар эрте чаап, кылын душкенинден мал одарлаарынга таарымча чок берге байдалдар тургулаан.

Ам бо хүннерде ажылагыйның төрүүр 10 коданында өшкү оолдаашкыны кидин түлүктээн. Кодан бүрүзүнде анайлар немешпишаан. Малдың чаш толун мандыдып доруктарыбиле сакманчылар тускай керээни чарып алган кызымаккай ажылдап турарлар. Ыланғыя Соскар Ондар, Николай Монгуш, Анай-оол Монгуштун коданында өшкү оолдаашкыны адакталып турар. Төрээн өшкү бүрүзүнден анай онча-менди.

Өшкү дүгүн кыска хуусаада кыргып доозар дээш «Ишкин» совхозтуң дирекциязы дарый хемчеглерни ап чоруткан. Ооң түңнелинде кыргылданы 10 хонук иштинде шалыпкын дооскан. Маңаа суурда албан черлериниң организациялларның киржилгези улуг болган. Кыргыкчыларны совхоз дирекциязы техника-биле хандырган.

Ниитизи-биле 4 тонна ажыг «чымчак алдын» ажаап алдынган. Бо хүннерде Кувискаал Ооржакка удурткан сес кижи составтыг звено дүктү арыглап, өң-чүүн аайы-биле ылгап, пресстеп турарлар. Ажыл-агый белен продукциязын садыпсаарары-биле Черногорск-биле дугуржулганы кылган.

Түлүш КАРЫМА.

АНЫЯК МАЛЧЫН

Улуг-Хем кожуунуң Түлүш Кечил-оол аттыг совхозунуң аныяк малчыны Анатолий Шаңгыр-оолович Доржу төрүүр хой кадарып турар. Анатолий эрткен кышты хүр эрткен. Ол төрүүр чүс хойдан 80 хураганны ам дээрезинде камгалап алган. Малчынның чаш хураганнары онча-менди. Куш-ажылга тудунгур-кавынгыр хойжунуң чазаанда мал чеми, ооң иштинде витаминниг чемнер четчир.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.

ЧЕЧЕН РЕСПУБЛИКАДА БАЙДАЛГА ХАМААРЫШТЫР

МОСКВА. (РосИТАСЧТА-ның корреспондентизи Олег Величко). Чечен Республиканың экономиказын катап тургузар болгаш амыдыралчы чугула объектилерни камгалаар талазы-биле ажылдарны акшалардырар айтырыгларны Россия Федерациязының Премьериниң оралакчызы Олег Сосковецтин удуртулгазы-биле чугаалажып көрген.

Россия Федерациязының Сан яамызының сайыдының оралакчызы Константин Буравлевтун дыңнатканынга езугаар алырга, 1995 чылда Чечен Республиканың бюджеди чижек-биле 800-850 миллиард рубль боор турар. Россия Федерациязының Сан яамызының демдеглээнин езугаар алырга, республика бюджединиң орулга базазы бюджетке 40-42 миллиард рубльден ашпас болур, ынчангаш, бо чылын федералдыг бюджеттен дотация түңү 700-750 миллиард рубль болур ужурлуг.

Медээ-аналитика бөлүүнүң удуртукчузу Юрий Михайловтун дыңнатканынга езугаар алырга, Грозный — Москва, Грозный — Махачкала, Грозный — Донда Ростов аразында демир-орук аргыжылгазын катап тургускан боор турар. Май айның төнчүзүнде Москва болгаш Грозный аразынга ужар үүл аргыжылгазын тургузар деп турар.

Бөгүнгү байдалды езугаар алырга, Чечен Республиканың бүгү районнарында шалыцны болгаш пенсияларны төлөп эгелээн боор турар, бо талазы-биле алырга, бөгүнге чедир 4 миллиард ажыг рубльди шалыцка төлээн, а 17,4 миллиаод рубльди пенсияга төлээн боор турар.

Кыска-даа бол, тодаргайы-биле

ТИИЛЕЛГЕНИҢ БАЙЫРЛАЛЫНГА КИРИШКЕНИВИС

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50 чылының байырлалын калбаа-биле демдеглеп эрткиргенин билир бис. Найысылал Москвага Тиилелгениң 50 чылынга тураскааткан байырлал хемчеглеринге бистиң республиканың төлээлекчилери база киришкен. Оларның бирээзи Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей чедип келгеш, журналистерге ужурашкаш, Москвага байырлал канчаар эрткениниң дугайында чугаалап берген.

— Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң чалааны-биле Москвага Тиилелгениң 50 чылынга тураскааткан бүгү байырлал хемчеглеринге бистиң республикадан албан өзузу-биле мен, ТР-ниң оралакчы-президентизи А. А. Мельников аалчылар бооп киришкеш келдивис. Оон аңгыда ТР-ниң найысылалда доктаамал төлээлекчизи В. Х. Сүге-Маадыр бистиң-биле кады чоруп турган — деп, Каадыр-оол Алексеевич чугаазының эгезинде демдеглээн.

Тиилелгениң 50 чылынга тураскааткан байырлал май 8-те эгелээн. Кремльде Күрүне ордузунга байырлыг хурал болган, орта олурештувус. Аңаа 5 муң хире кижи чыылган, оларның аразында дайынның хоочуннары, күрүне удуртукчулары, Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң чурттарының төлээлекчилери, даштыкы аалчылар бар. Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин чүве чугаалаан. Ол чугааны солуннарга парлаан, дыка хөй улус телевидениеден көрген, радиодан дыңнаан. Борис Николаевич дайынның түннелдерин тодарадып, Россия биле Германияның аразында харылзааларны чугаалап тура, дыка оваарымчалыын көргүскен. Ол үеде, дайын чылдарында херек кырында бооп турган боттуг түүлдерни дорт ады-биле аңаа адаваан. Ылаңгыя Ада-чурттуң Улуг дайынынга фашистиг Германияны совет улус тиилээн дээр дугайында сөс чок болган. Шак ындыг үнелелди дайынның хоочуннары таарымча чок кылдыр хүлээп алган деп билген мен.

Май 9-та Кызыл шөлге болгаш Мөгейиишкин (Поклон) даанга ийи черге парад болуп эрткен. Оон кайызынга-даа киришкен бис.

Эртенгиниң 9 шакта Кызыл шөлге дайын киржикчилериниң парады эгелээн. Мавзолейниң индиринден бистиң күрүневистиң болгаш даштыкы чурттарның удуртукчулары парадтың киржикчилеринге байыр чедирип турганнар. Парадка Украин, Беларус болгаш өске-даа шериг фронтуларының төлээлекчилери боттарының дайынчы туктарын тудуп алгаш, марш аялгазы-биле сүр күчүлүг, чоргаар, омак-сергек шөлбиле марштап эрткенин К. А. Бичелдей магадап чугаалаан. Дайынның хоочуннарының назы-хары улгаткан, парадка киришкеннерниң хары 70 ашкан-даа болза, аныяанда дег шериг овур-хевирин ам-даа камгалап арттырып алганын чыылганнар магадап көрүп, эки үнелелди оларга берген. Бо парадка бистиң чаңгыс чер-чурттуувус эки турачы Тимофей Күзекеевич Пичен-оол база киришкен. Оон канчаар чоргаар, сергек марштап эртип бар чораанын көргеш, магадап, чоргаарланып турдувус. Дайынның хоочуннарының соондан Россия Федерациязының амгы шериг кезектериниң төлээлекчилери, суворовчулар боттарының дайынчы сүр күжүн көргүзүп эрткеннер. Бо парад болза, Россияның шериниң дайынчы алдарының салгалдарының күчү-күжүнүң көргүзүү болган деп, дарга демдеглээн.

Дүъштекиниң 12 шакта Мөгейиишкин даанга парад эгелээн. Ону база-ла дайынның хоочуннары ажыткан. Бо дээрге шериг-техниктиг парад болган. Аңаа янзы-бүрү кезектериң шериглери киржип, боттарының дайынчы күчүзүн көргүскен.

Дайынның хоочуннары Москвага баргаш, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскааткан ыдыктыг тураскаалдарга оларның нүүрүнден мөгейип езулаарын меңээ чагаан улус болгай. Кызыл шөлге-даа, Мөгейиишкин даанга-даа баргаш, бүгү-ле ыдыктыг эргим черлерге мөгейип, езулалды кылып, оларның күзелин боттандырганымны парлалга дамчыштыр дыңнадып тур мен деп, К. А. Бичелдей чугаалаан. Мөгейиишкин даанда совет улустуң чедип алган тиилелгезинге, көстүп көрбээн маадырлыг чоруунга алдар болдуруп кылган кайгамчыктыг улуг хемчээлдиг, утка-шынары ханы тураскаалдарга ол бедик үнелелди бергеш, бо дээрге салдынган сорулгазын билдингир тодаргай көргүскен кара чаңгыс сүрлүг тураскаал бооп турар, ону көргеш кижиниң тураскаа-руу көдүрлүп, чоргаралы хайнытып келирин ол айыткан.

Тиилелгениң байырлал хемчеглеринге Москвага киржин чоруп турган, Тыва Республиканың төлээлекчилери чурттуң янзы-бүрү булуңнарындан келген байырлал киржикчилери-биле ужурашканының дугайында Каадыр-оол Алексеевич журналистерге чугаалап берген. Ол солун болгаш өөредиглиг болган. Автоның дайынчы күчүзүн көргүскен.

Дайынның хоочуннары Москвага баргаш, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскааткан ыдыктыг тураскаалдарга оларның нүүрүнден мөгейип езулаарын меңээ чагаан улус болгай. Кызыл шөлге-даа, Мөгейиишкин даанга-даа баргаш, бүгү-ле ыдыктыг эргим черлерге мөгейип, езулалды кылып, оларның күзелин боттандырганымны парлалга дамчыштыр дыңнадып тур мен деп, К. А. Бичелдей чугаалаан. Мөгейиишкин даанда совет улустуң чедип алган тиилелгезинге, көстүп көрбээн маадырлыг чоруунга алдар болдуруп кылган кайгамчыктыг улуг хемчээлдиг, утка-шынары ханы тураскаалдарга ол бедик үнелелди бергеш, бо дээрге салдынган сорулгазын билдингир тодаргай көргүскен кара чаңгыс сүрлүг тураскаал бооп турар, ону көргеш кижиниң тураскаа-руу көдүрлүп, чоргаралы хайнытып келирин ол айыткан.

Тиилелгениң байырлал хемчеглеринге Москвага киржин чоруп турган, Тыва Республиканың төлээлекчилери чурттуң янзы-бүрү булуңнарындан келген байырлал киржикчилери-биле ужурашканының дугайында Каадыр-оол Алексеевич журналистерге чугаалап берген. Ол солун болгаш өөредиглиг болган. Автоматты чогаадып кылган Социалистиг Күш-ажылдың ийи дакпыр Маадыры М. И. Калашников-биле ужурашканын онзалап демдеглээн. Ол дээрге бөдүүн, чазык, чугаакыр кижи болган. Ооңбиле кады чурукка тырттырып ап, ажыт-чажыт чокка чугаалашкан...

Тыва Республиканың төлээлери Москвага болган бүгү байырлал хемчеглеринге киришкен. Оон программазы улуг болгаш уткашынары ханы болган, Тиилелгеге тураскааткан байырлал чогуур деңнелге эрткенин ол демдеглээн.

Москвага эрткен Тиилелгениң 50 чылынга тураскааткан байырлал улуг хемчээлдиг болган, ону байырлап эрттирдивис. Байырлалга белеткел үезинде болгаш байырлал хүннеринде дайынның хоочуннарынче биче эвес сагышты салып, чогуур деткимче, дузаны чедирген болгай. Байырлал доостуру-биле ол кады соксай бербес ужурлуг. Кол-ла чүве дайынның, тылдың хоочуннарынче сагыш салыышкынны кошкатпас, харындаа улам күштелдирерин бистен негеп турар дээрзин ол онзалап айыткан. Ылаңгыя оларның чуртталга байдалын экижидери чугула айтырыг болуп турар. Бо талазы-биле бисте чамдык ажылдар кылдынып турар, дайынның хоочуннарының башкаларының капитал септелгезин кылган. Оон өске-даа ажылдарны моон соңгаар чорудар.

К. А. Бичелдейден айтырыгларны журналистер салган.

Бүгү байырлалдарга болгаш Мөгейиишкин даанда тураскаалды тударынга үндүрген акша-хөреңгини дайынның хоочуннарының хереглелдерин хандырарынга чарыгдаза чогумчалыг болурунуң дугайында чугаа бо хүннерде эвээш эвес чоруп турар. Бо талазы-биле силериниң бодалыңар кандыгыл деп даргадан айтырыгны журналистер салган.

— Ийе, шак ындыг чугаалар чоруп турар. Чарыгдаары-биле көрдүнген акшакөпеекти федерацияның бүгү субъектилериниң бюджединден алган. Айда 100-200 муң рубль ап турар хоочуннарга берге деп чүвени билип турар мен, оларга материалдыг дуза чугула херек бооп турар. Өске талазында— Тиилелге бүгү салгалдарга хамааржыр болгай. Орта амыдыралдан чарлып чорутканнар-даа, тулчуушкун шөлүнге маадырлыыбиле амы-тынын бергеннер-даа, оларның ажы-төлү, уругларының уруглары-даа кирер. Ынчангаш тураскаалды оларга тураскаадып, мөңгежиткен—деп, Каадыр-оол Алексеевич харыылаан.

Тиилелгениң 50 чылын байырлап эрттирген, ам дайынның болгаш тылдың хоочуннарының амыдырал байдалын чогумчалыг болдурарынче хүн бүрү сагыш салыры чугула айтырыг, ону кылыры, боттандырары ыдыктыг хүлээлгевис дээрзин К. А. Бичелдей түңнелинде айыткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

«Шынның» 70 чылынга

ШАК-ЛА ООН УЖУКТАЛГАН...

Угаан-сарыылым оттуп келгеш, бир дугаар көрген солунум ТАР-ның аттыг кижилиг сүлде демдээн чураан — «Хостуг Арат». Ачамны көөрүмге ханада кадаг аскаш, солуннарын дугаар аайы-биле ында азын алган боор кижи. Оозун таакпы-даа ораавас, от-даа кывыстырбас.

Ол «Хостуг Арадын» ап алгаш, ында чүнү бижээнин улуска бирден бирээ чокка тайылбырлап берип орар. Ам бодаарымга, бижик бөлгүмүн башкылап турган хире.

Ол солун ынчан бодунуң ролюн күүсеткеш, «Шын» деп атче шилчээн. «Шын» шынчызы-биле чоннуң мурнунга төлептиг бараан бооп, номчукчуларның бүзүрелин чаалап алган. Баштайгы чылдарда солун амгызы ышкаш номчукчуларын хүн бүрү хандырып шыдавайн турган.

Чүге дээрге республика төвүнден ону дүрген чедирип кээр арга чок турган, ийи талазында, ону бажың, өреге бүрүзүнге чедирер почта дажыыр почтачылар база турбаан. Ачам араттаңдаа, колхоз, совхоз-даа үезинде кожуун, суму төвүнден үүс чыгам километр ырак черге мал ажылынга ажылдап чораан.

Ажыл, амыдыралының аайы-биле кожуун, суму төвү киргенде, бир таалың долу солуннарын арттынып алгаш келир. Оон садын эккелген бараан-сараанын-даа шоолуг херекке албас мен. Бир-ле дугаар сонуургаар чүвем — солун.

Солун чүгле пропагандист болгаш агитатор болурундан аңгыда, ол коллективтиг организакчы. Моон безин алгаш көөрге, солун—аткан боо огундан безин күштүг ышкажыл.

Ужу-бажы билдинмес чурттап эртип турарывыс бо берге үеде чоннуң сагышсеткилинче кирип, солуннарга чүве бижип турар журналистеривиске өөрүп четтиргенивисти илередир ужурлуг бис. «Шын» сөөлгү чылдарда СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Сайыттар Чөвүлелиниң органы турган. Ынчан солун неделяда үзүктелиишкин чокка үнүп турган. Ылаңгыя ССРЭ-ниң Дээди Совединин сессиялары, СЭКП-ниң съездизи болгаш эвлчег чок пленумнары болу берген таварылгада, редакцияның ажылдакчылары удуур үйгу чокка ажылдап турганнар.

Ынчан редакцияның харыысалгалыг секретары-биле (ол ам бистиң арвыста чок) таныш-көрүш аайы-биле хөөрежип орган бис. Солун черинге шак-ла мынчаар ажылдаар чүве болза, кижи пенсия назыны чедир кайын чурттаар дээш, ыаттырар кижи. Ол үеде бир эки чүве солунга унген шүгүмүүлдиг материалдарның соо, мурнундан хынап кээп турганын кончуг шын деп бодаар мен.

Сөөлгү үеде солуннарга канчаар-даа аажок чөптүг материалдар үнүп турар. Ол талазы-биле контрольдуң чогундан, ажыл-агый бир черже экиживейн турары ол иорги бе деп-даа кижи бодай бээр-дир.

Мээң солунга материал бижип эгелээним мындыг, 1958 чылда шеригден халажып келиримге, колхозтуң комсомол комитединиң секретарынга соңгуп каан. Отчеттуг чылдын дургузында кылган ажылымны бижээш, «Шын» солуннуң редакциязынче чоруткан мен. Ол удавайн үнүп келген. Бичин көдээ корреспондент амыдырал шак оон ужукталып эгелээн чүве.

Оон сөөлүнде ажыл, амыдыралдың аайы-биле аңгыаңгы материалдарны бижип эгелээн мен. Мээң ажылымга хамаарылгалыг килдистиң эргелекчизи турган Сергей Шойгу (ол ам бистиң аравыста чок) кандыг темага материал бижиирин баш удур сагындырган чагааны менче чорудуп берип турду. Ол ышкаш оранчүртувустуң каас-чараш бойдузун өрт болгаш өскеда үрегдекчи чүүлдерден камгалаар талазы-биле материалдарым үнгүлээн чүве. Ол дээш «Шын» солуннуң тускай шанналдарын база алган мен.

Солун чагыдып алган номчукчуларынга үе-шаанда четпес чүве болза, өлүг саазын кылдыр хуула бээр. Кончуг чугула айтырыг мында бооп турар. Бежен чылдарның эгезинде амыдыралга өскерилгелер бооп, чон сууржуң амыдыралче шилчээн. Оон-биле кады харылзаа салбыры баштай кожуннарга, сөөлзүредир чурттакчылыг суурларга тургустунгулаары солун замчыштыр чоннуң угаан-медерели оттуп эгелээн.

Берге-ле чүве — кожуун төвүнден почтачыларның аът-биле солун дажыглаары чүве-ле болгай. Кожуун төвү-биле эң ырак үжен километр чедип турар черлерниң бирээзи Хөр-Тайга сумузунуң төвү Ишкин суур турган. Мээң ам-даа сагыжымда артып калган почтачы бар. Ынчан ак аът мунган улуг думчуктуг, кызыл арынныг кижиниң почта дажыыр дээш хүн үнер, даң адарга-ла кожуун төвүнче кончуг эрте чоктап чыдарын бо-ла көөр чүве.

Ол Хөр-Тайга сумузу чурттуг Арган-оол Дүлүш-пейович Монгуш-тур. Оон чиңгине адын-даа адавас, Деңгивес-даа дээрлери бар. Сөөлүнде хөй чылдар иштинде почта дажыглаанындан, «Почтальон» дижир апарган. Хүнде-ле алдан километр эртип турарга аътдаа, бот-даа могап туруптас ийикпе. Келгеш, эртенинде база-ла чилчиин үзе мунуп алган биеэги аъды-биле база-ла хөкпеңнедир шоошкуп чоңтап чыдар. Та чүге солуур аът бербейн турган чүве. Ынчан колхозка ажылчын аъттар хөй-ле турган болгай. Уруг-дарыы база хөй кижи болгай. Оон ынчаар хилинчектенип чорааш, ажылдап алган каш акшазы уругларының чиир хлевиниң өртээнге чедер, та четпес турган чүве. Оон ол чымыштыг ажылын үнелеп, шаннал-мактал-даа берип чытканын көрбээн кижидир мен. Орар бажыңы инек кажаазындан-даа дээредевес чүве.

Ынчан чаңгыс аай төлевилел-биле бажыңнарны хөйү-биле тудуп турган үе-ле болгай. Аныяк оол эвес, кижи ортузу чеде берген кижи хүннүң, даңның аът кызырга чортуп кээрге берге болбайн аан, ол деңгүп дортен бичин ажыр чурттаанга болгай.

Моон мурнунда малчынларның чагыдылгаларын бригадирлер оларның бижиткенин өзугаар даңзылааш, бухгалтерияга дужаап берип-тер. Олар почта салбыры-биле санажып алыр эптиг турган. Тускай почтачыларны дамчыштыр солун тарадып чедирери үзүктелиишкин чок. Малчыннар солун дамчыштыр кайда-чүде чүү болуп турарын суур чурттакчыларындан дээре билир боор чүве.

Эрткен чылын «Кызыл-Тайга» совхозтуң Ишкинде бригадазының малчыннарынга барып үжүражып, ажыл, амыдыралын сонуургаарымга, солун чагыткан кижи черле чок боор чорду. Солун чагыдып алыр дээрге, совхозтуң акшазы үешаанда үнмес. Чагыдып-даа алырга, ону чедирип, эккеп бээр кижи чок. Мурнунда ажылдап турган почтачыларны акша-шалың-биле хандырып шыдаваанындан дүжүргүлээн.

Чоокта чаа малчын төрелимге номчуп каапканым солуннарым аппарып бердим. Мээң-биле-даа чугаалашпас, эртен-даа, кежээ-даа солун номчуурунга ой болдулар. Хоюн кадарын үнерде база-ла ап алыр чорду. Солун дээрге ийи дугаар хлеб деп чүве бо-дур ийин.

Мен кожуун төвүнде чурттап орар болгаш, солуннарымны ийи хонгаш-ла ап турар-дыр мен. Ол дээш почтаның харыысалгалыг ажылдакчызы Өлзеймаа Бады-Сарайевнага болгаш солун эккеп берип турар күш-ажылдың хоочуну Чокпак-Карага өөрүп четтиргенимни солун дамчыштыр илередир кижи-дир мен.

Моон мурнунда барык өреге бүрүзү солуннуг турдувус. Ам кожуунның чурттакчыларының үштүң ийизинде чагыдылга чок дээр болза, чазыг болбас боор. Кожуун төвүнде кандыг-үүдаа бол, бюджеттен акшакөпеек ап орар ажылчыннар, албан-хаакчыттар-ла болгай. Мында безин шын санаашкын-биле алырга, 150 ажыг өрегеде «Шынны» чагытпаннар.

Ажыы-биле чугаалаарга, массалыг информацияның чепсектериниң бирээзи — радиону дыңнавайн турар бис. Телевидениениң тыва дамчыдылгазының программа шагы кончуг эвээш. Оон ийи дугаар каналы орта ажылдавас.

Мен бодап көөрүмге кайда үү болуп турарын, амыдырал-чурталганын чугула айтырыгларын: чижээ, социал политиктиг айтырыгларга хамаарыштыр, корумчурум камгалалы дээш, өске-даа чугула айтырыгларны дыңнап, билип алырынга солун-на кедлиг боор.

Ынчангаш солуннуң юбилейин таварыштыр «Шынның» ажылдакчыларынга силерниң берге, чымыштыг ажылыңарга моон-даа соңгаар шудургу, чогаадыкчы, тывынгыр, сагынгыр болуруңарны күзээр-дир мен.

Сегбе ОНДАР.
Сут-Хөл кожуун.

• Фермаларда байдал •

КЫМНЫҢ БУРУУЗУЛ?

Чөөн-Хемчик кожуунда «Хайыракан» коллективтиг ажыл-агыйның Дөргүн сут-бараан фермазында часкы иштиң кандыг байдалда турарын сонуургап көрүп чораанымдан бээр үе узамдыш-даа дээн болза, көргенимни, билгенимни ыыт чок эрттирип каары эпчок апарган. Апрель төнчүзүнүң соок, хаттыг хүнү. Эртенги саалда чаа дозулган болганындан чамдык саанчылар, бызаа ажаакчылары бажыңнарынче чанмаан. Ферма девискээринде инек чок, кадарчылар одарладып үндүре берген болган.

Таптаашкын үези деп адап турган чылдарда кожуунга шыырак дээн кызыл-бүлүннарның бирээзи турган бажын чанынга чеде бергеш, пат-ла кайгап кагдым. Чуртта кагдынган эян бажын сагышка кирер: соңгалары, хаалгазы безин чок, эңгегерле чүве. Оон чанында бир бажыңның хүннээрек талазында чадагай кажаа иштинде каш-ла чаш бызаа тур. Бир черден хереэжен улус чугаазы дыңналып келди. Бажыңның ындыы талазында эжиктен бакылап кире бээримге, печкада от салып каан, соңгазындан, эжиинден хат өттүр шаап турар «самдар» өрээлде дөрт хереэжен кижи олур. Амырменди солчуп, ажыл-ижин сонуургай бээримге: «Чүүдаа чок, кагдынган ферманың чүзүн солунга бижиир боор» дээр хөөннүг болдулар.

— Сезен чылдарның эгезинде бо фермага саанчылап ажылдап эгеледим. Мынчаар баксырап бады баар бис деп бодаваан чордум. Кижилериң ажылынга харыысалгазы дыка сулараан. Төрүүр инек тарып боозадыр тускай эртемниглериң ажылының түннел чогун көрүп тур бис. Соок кажаага орта чем чок кыштаан чолдур инектер төрүп чадап чыткаш-ла өлгүлеп каардыр. Бо хүннерде он хиреле инек саап тур мен. Инектиң суду — дылында болгай. Немелде чем чокта, инек эмиин чеже-даа шөйбелээрге сүт үнмес, чаш бызаазынга безин чедишпес. Ийи инекти саарга, дөңгүпле 1 литр чедер. Мурнунда электри-биле саалдалыг турган ферма-дыр бо. Ам кажааже кирип, бүзүреп көрүнер... — деп, саанчы Зиаида Сүрүн чугааны эгеледи.

Печка кырында пашче демир-хүүндан суг кудуп турган Бак-кыс Сат база аңаа улажып келди:

— Зинаида Сагдыевнаның чугаалап турары чөп. Аргажок апарган ферма бо. Эргелекчивис тускай эртемниг аныяк кижи. Чоокта ажылдап эгелээн. Кыш удур ферма хүлээп алган кижи болгай. Шаа-биле кызып турар-дыр. Бызаа чемгерип, оларга шай, чудан хайындырып берип турар кижи мен. Үжен ажыг бызаа бар. Кызын төрүттүнгеннеринге кадык хайындырып берип турдувус, ам чем база төнген. Курлавыр саанчыдан аңгыда 7 саанчы бар. Бүгү ажылды хол-биле кылырлар. Бир берге ажыл — инек өдээн аштаары. Өл өдекти демир-хүүрек-биле аштааш, ону саанчы бүрүзү бодунуң инек саар туруужунуң дужунда херим ажыр аппарып төгер...

Дээвиири ойлуп кээп дүшкен, мурнунда сүт хүлээп ап турган өрээлди дамчыштыр инек кажаазынга бардывыс. Соокка кызыды доңа берген холдарын чылыктыр үрбүшаан, хүүрээнде даянып алган турган саанчы чанынга бардывыс.

— Бо фермага чеден чылдарда келгеш, баштай 8-9 чыл дургузунда бызаа ажаап ажылдааш, оон соонда саанчылай берген мен. Бо хүннерде он бир инек саап тур мен. Ийи бызаа өлген. Бодунуң саап турар инектериниң төрээн бызааларын ээ саанчы кижи он хонук дургузунда шыңгыы хайгааралга ап азыраар. Ол үе эрте бээрге, бызаа ажаакчызынга онча-менди дужаар. Азырап турганының кырындала деңгели кошкак инектерден төрүттүнген бызаалар хоржок чорду — деп, Зиаида Сат чугаалады.

Ферманың ажылчыннары, ажыл-агыйның өске бүгү ишчилери-биле бир дөмей, акша-шалың чедир албайн турар. Амыдыралдың ниити агымының мынчаар аартаанын билип турар саанчылар оода-ла соктап чиир тараалыг болза дижир болду. Чугле уруглар пособиезиби-биле амыдырап орар саанчыларның ол күзели чөптүг.

Ферма эргелекчизи ол үеде бажыңынче чана берген боорга, ону сүрүп чедип, боду-биле чугаалашкан мен.

— Эрткен чылдың ноябрьда ажылдап эгеледим. Ниитизи-биле кышка белен эвес ферма болган. 15 хире-ле тонна сигенниг. Оонмоон сиген диленип, колдуунда Балгазындан сиген сөөртүп ап кыш аштывыс. Бо хүннерде фермада 150 хире инек бар, оларның 60 хирезин саап турар. Эрткен чылгы улуг бызааларны көрүп ора-ла чудадып өлүрүп алыр эвес, чонга үлеп берген. Үш инек кадарчызы инектерни хүндүө ээлчежип одарже кадарып турар. Баян-Тала, Тере-Хая дээш чарба диленмээн черивис чок.

Аныяк специалист дээш дилээрге, сандараан-даа болза, фермаңы хүлээп алган мен. Кышты бергедеп тургаш эртип алдывыс. Идегээн болганда, ажылды амдыгааштан шуудадыр дээш болдунар аргаларны ажыглаар апаар бис. Ферма июньда чайлагже үне бээрге, кажаа, херим, үрелген бажыңнарга капитал септелге чорудуп, мал чемин демивис каттыштырып тургаш, ыяк белеткеп алырывыс боттарывыс арын-нүүрүвүстен хамааржыр, ажылга кайы хире харыысалгалыывыс оон көстү бээр. Бодуңнуң коданында малыңга кайы хире хумагалыг сен, ниитининн база ынчаар көр — дээн чижектиг кыйгы салып алыр бе, оон өске арга чок-ла-дыр — деп, Робэрт Дугаржапович Ооржак бодалын ак-кара чокка чугаалап олурду.

Үрелген херим буступ дүжүп, дежилген дээвиир кырынче хөме бастынып дүжүп турда, үе ынчан барган дээш-ле билбээченнеп, көрбээченнеп эртип турбайн, шеф-даа аргазын ажыглап турган, кажаа-хораазының ойбак-дыдыын сыскып, чылыглап алыр болза, боттарынга-ла чылыг, ажылдаарынга дөгүм болгу дег. Ол дугайын дөргүнчүлерге сагындырары ажыл-агыйның удуртукчуларындан негеттинип турар.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.).

«ТҮРЕП - БАКСЫРААН КИЖИ ЧОК»

Чоннуң, бирги ээлчегде инвалидтериниң, пенсионерлериниң, нелериниң, чаштарының, хереэженнериниң, элээдилериниң, аныяктарының социал камгалалының айтырыглары Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның, чер-чериниң бот-башкарылга органнарының хүн бүрүде кичээнгейиниң төвүнде туруп турар. Кодээде чоннуң социал камгалалының айтырыгларын канчаар шиитпирлеп турарын чугаалап бээрин журналист Алексей ДУГЕРЖАА Кызыл кожуунда Баян-Кол суму чагыргазының дарга зының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы Владимир Тюлюшович ЧАРТ-ООЛДАН дилээн:

Айтырыг. Баян-Кол сумузунда силериниң хайгааралыңарда социал адырның кандыг албан черлери болгаш бүдүрүлгелери барыл?

Харыы. Мээң албан-дужаалымның аайы-биле меңээ хамаарылгалыг дараазында албан черлери болгаш социал-бүдүрүлге үжүр-дузалыг коллективтер бар: ортумак школа, кижи эмнелгезиниң пунктузу, холушкак бараннар магазини. Кызыл райпозунуң хлеб быжырар бүдүрүлгези болгаш хуула хлеб быжырар, сайгарар пекарня болгаш оонда өске. Рынок харылзааларынче шилчиринин бо кончуг берге үе-чадазында инвалидтериниң, назыны улгаткан пенсионерлериниң, ылаңгыя хайгаараар кижилери чок кырганнарның социал камгалалының айтырыглары сумуң чагыргазының, «Х Улуг чурал» совхозтуң удуртулгазының кичээнгейиниң төвүнде туруп турар.

Бистиң эң не улуг назылыг болгаш хүндүлүг хоочуннарывыс: Оюн Кулактай 1914 чылда, Маны Хая Анайбан, Серен Калиндуу олар 1917 чылда торуттүнген. Эрткен чылын сумуң чагыргазы бүгү-ле бар аргаларны ажыглап, совхозтуң удуртулгазы-биле демнежип турган, 22 инвалидтерге 30-дан 50 хуу чедир чиик өртек-биле төмүр-дашты дужурап берген. Бис ажылды 1995 чылын август айда база катап эгелээр бис.

Айтырыг. Кодээде чоннуң социал айтырыгларын шиитпирлээрде, хамыктын мурнунда күүден эгеледиңер, Владимир Тюлюшович?

Харыы. 1991 чылдың августа болуушкуннарның сөөлүнде бистиң Баян-Колга партия, комсомол болгаш хөй-ниитинин өске-даа организациялары сандаран дүшкен. Ынчангаш республика найысылалындан болгаш кожуун төвүнден элээн хайыы бо черде чоннуң ортузунга таныжылга ажылы, медээ дыңнаары шуут соксаан турган. Ынчаарга кандыг-даа күүненин үндезини— өг-бүле дижир болгай. А өг-бүлеге кол рольду оон хереэжен ээзи, ылаңгыя бүзүнүг ие кижи ойнаар. Ынчангаш Баян-Колдуң чоннуң социал айтырыгларын шиитпирлээрде, хамыктын мурнунда хереэженнер чөвүлелин катап тургузарындан, оон ажылын идепкейжидип, үре-түннелдиг болдурарындан эгелээн бис.

Өг-бүледе байдал кандыг болдур, сумуда, совхозта байдал база шак-ла ындыг болур дээрзин бүзүреп көрдүм. Хереэженнер чөвүлелинин чаа составызына Баян-Колдуң интеллигенциязының төлээлекчилери болгаш бүдүрүлгениң мурнакчылары, чаңгыс сос-биле чугаалаарга, шыырак эртем-билиглиг, чонга хүндүткелдиг, ак сеткилдиг кижилер кирген. Хереэженнер чөвүлели өг-бүлелерге, хөй-ниитиниң черлериниге корум-чурумну быжыг тударынче, ажы-толду өөредириниче, кижизинде-24 кырганнар болгаш инвалидтер бар. Сумуның девискээринде бирги болүктүң 7 инвалиди чагырга чериниң, дузалал төвүнүң хүн бүрүде кичээнгейиниң төвүнде туруп турар.

Үшкү ээлчегде, аныяктар ортузунга ажылче онза кичээнгейни салып, чамдык аныяк кижилериниң арагаже, харын наркотиктер аймаанче сундугар ындыг дендии айыылдыг халаптан оларны чайладырынче улуг кичээнгейни угландырып турар бис. Аныяктар, ылаңгыя элээдилер, сургуулдар ортузунга кижизидилге ажылын күштелдирер сорулга-биле Баян-Кол сумузунга аныяктар эвилелин чоокку үеде тургузаар, ол-ла сорулга-биле бүгү аныяктарның хуралын чыылдырар бодап турар бис.

Айтырыг. Тыва Республиканың. Аныяктар херектериниң талазы-биле тускай ямызы оон сайыды ажылдынчылары бар болгай. Ол ямы силерге кайы хире дузалап турарыл, Владимир Тюлюшович?

Харыы. ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле ямызының сайыды болгаш оон ажылдакчылары бистиң Баян-Кол сумузунуң аныяктарының амыдыралын чаңгыс-даа катап сонуургап көрбээн ийин. Ынчангаш ук ямыны «Кызыл хоорай ямызы» деп шолалап турар бис. ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле ямызының сайыды азы харыысалгалыг ажылдакчылары Тыва Республиканың аныяктар амыдыралының дугайында үүлдерни «Шын», «Тувинская правда» солуннарга бижээнин көрбээн мен, радиога чуулап турганын безин мынчага дээр дыңнавадым. Чогум чүнү кылып турар ямы ирги? Кызыл хоорайда улуг ажыл кылып турар бе дээрге, ажыл чок, оорланыр, арагалаар аныяктар найысылалдың кудумчуларында, бизаарда, садыларда эңдерик хөй, а оларныбиле кандыг-даа ажыл кылдынмайн турар.

Айтырыг. Совхозтуң малчыннары 1994 чылдың майдан бээр шалын албаан, а пенсионерлер — сөөлгү ийи айның пенсиязын ап шыдаваан деп дыңнадым. Маңаа холбаштыр чүнү чугаалап болур силер?

Харыы. Кайын ындыг боор: малчыннарга болгаш совхозтуң өске-даа ажылчыннарынга шалыңы эрткен чылдың төнчүзүнче чедир берип келген чүве. Кандыг-бир чылдагаанның уржунда ийи-чаңгыс малчыннар 1994 чылдың майдан бээр шалын албаан магат-чок. Совхозта акша чок болуп турарының уржуунда малчыннарга болгаш өске-даа ажылдакчыларга шалыңны 1995 чылдың бо эрткен айларында берип шыдаваан. А пенсионерлерге пенсияны сөөлгү ийи ай дургузунда үндүрүп бербээн. Чылдагааны — банк черинде акша чок.

Айтырыг. Малчыннар сөөлгү айларда шалың албаан-дыр, пенсионерлерге, иелерге пенсияны, пособиелерни ийи ай дургузунда бербээн-дир. Кодээниң чоны бо берге болгаш хамык өртектер кижи дыңнаар аргажок бедээн үеде чүнүнбиле амыдырап турарыл? Силериниң сумунуң девискээринде аш-чутка, түрегделге таваржып турар кижилер бар бе?

Харыы. Бистиң сумунуң девискээринде аштап суксап, түрегделге таварышкан кижилер чок, чаңгыс-даа хамаатыны ындыг халаптыг байдалга таварыштырбазы— бистиң ыдыктыг хүлээлгевистир. Ол сорулга-биле 13 кижи составтыг социал камгалал төвүн база тургускан бис. Ук төптү мен удуртул турар мен. Совхозтуң удуртулгазы, оон директору Дадар-оол Ховалыгович Баян-Далай малчыннарның болгаш өске-даа ажылчыннарның шалыңын аъш-чем аймааның боду-биле төлеп, барла бүгү аргаларны хереглеп, ажыглап турар. Чижээ, малчыннарга далганны, тараанны чедирип, 3-4 өг-бүлеге чиш кылдыр бир бода малды безин төөнүүреп келген.

Социал айтырыгларны шиитпирлээр талазы биле сумуң чагыргазының ажылында улуг четпестер, чедир кылдынмаан чүүлдер хөй. Бистиң сумунуң девискээринде ажыл чок 82 кижи бар. Оларның иитиилеп 50 кижиге 1-ден 3 гектар чедир тарылга шөлүн совхозтуң чер фондузундан тускайлап берген. Олар аңаа тараанны тарып, өстүрүп, ажыл-биле шак ынчаар хандыртынар болгаш амыдыраар аргалыг болур. Баян-Кол суурнуң чурттакчылары картофельди, ногааларны боттарының бажыңнарының чанынга тарып, чыл бүрүде багай эвес дужуулу ап турар. Ынчангаш өгбүле бүрүзүнден 1000 рубльди (1 литр солярка өртээ) чыгдывыс, сугну мотор күжү-биле суурнуң девискээринче, ында огород участоктарынче бадырдывыс. Кодээниң ажыл-ишчилери, ылаңгыя малчыннар боттарында эвээш-даа бол, малманнуг болганда, бо берге үеде аш-чутка таварышпайн турар. Кижи бүрүзү күш-ажылды ак сеткилдиг көөр болза, сезоннуг түр-даа када ажыл тыпты бээр.

Айтырыг. Силериниң сумунуң девискээринде корумчурумнуң байдалы кандыгыл?

Харыы. Бо талазы-биле мактаныр чүвевис чок. Суурда чамдык ак сеткилдиг эвес кижилер водканы маңаа эккеп, чижек езуби-биле садып турар деп медээ бар. Ук медээни ылаптыг хынаар, арага аймаан саларының чурумунуң дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыын хажыткан кижилерге чогуур хемчеглерни онаар апаар.

Айтырыг. Совхозта часкы тарылга ажылдары кандыг чоруп турарыл?

Харыы. Суггарылганың 4 звенозун чогуур үезинде совхозтуң дирекциязы тургускан. Олар суггарылганы ам колдуунда доозуп турар. Ынчангаш Кара-Булуң шынаазында аңгарылганы эгелей берген. Ынчаарга кывар-чаар материалдарның, артык кезектериниң чогу часкы тарылга ажылдарын чорударынга дыка улуг моондак бооп турар.

Чугула интервью

АМЫДЫРАП ЧУРТТААРЫНГА АМ ЧЕЖЕ АКША ХЕРЕГИЛ?

Амыдырап чурттаарынга херектиг эң адаккы хемчээл дээрге социал-экономиктиг хөгжүлдениң амгы деңнелинде кижиниң кадыкшылын болгаш күш-ажылчы база социал идепкейлиг чоруун деткиринге хереглеттинер эргежок чугула материалдыг кежиктериң болгаш ачы-дузаның хемчээлин ынча дээр деп чүвени номчукчуларга эгезинде база катап сагындыраал. Амыдырап-чурттаарының эң адаккы хемчээлин тус-тус продуктулар аайы-биле чурттакчы чоннуң кижи санынга ортумак санга көргүскен өртектүне хемчээлинге болгаш күрүне статистиказының хереглел өртектериниң дугайында сан-медээлеринге үндезилеп көргүзер.

Амыдырап чурттаарының эң адаккы хемчээлин ниитизи-биле республикага хамаарыштыр ай санында, кожууннар аайы-биле квартал санында санап үндүрүп турар. Ол хемчээлди чурттакчы чоннуң кижи санынга ортумак санын болгаш социал-демографтыг болуктер аайы-биле база санаар.

Бо чылдың март айда республикага бир кижиниң амыдырап чурттаарының адаккы хемчээли 297,7 муң рубль болган. Ол дээрге 1994 чылдың мартта турганы-биле деңнээрге 4 катап ултатканы ол, а бо чылдың февральдыы-биле деңнээрге 26,3 муң рубльге улгаткан боон турар. Ооң иштинде аъш-чем корзиназы (бир айда кижиниң хереглээр колкол аъш-чем продуктуларының өртээ) 187,3 муң рубль, февральдаазы-биле деңнээрге 14 муң рубльге аартаан. Аъш-чем корзиназында кол черлерни сүт продуктулары (22,2 хуу), хлеб-далган аймаа (16,5 хуу), ногаалар (15,7 хуу), эът аймаа (10,8 хуу), картофель (7,9), үс аймаа (6,7 хуу) ээлээн, оон өске продуктуларга 20,2 хуу онаажыр.

Амыдырап чурттаарының эң адаккы хемчээлиниң тургузуунда аъш-чем продуктулары 62,9 хууну ээлеп турар, аъш-чем эвес бараанар 23 хуу, ачы-дуза — 8,3 хуу, үндүүглер болгаш албан төлээр төлелгелер — 5,8 хуу болган.

Аъш-чем корзиназын назыхар аайы-биле база ылгай санап болур. Ол ёзугаар март айда 16 хардан 59 харга чедир эр кижилериң аъш-чем корзиназының өртээ 206,3 муң рубль, ол-ла назыда хөрөөженнериң — 172,2 муң рубль, пенсионерлериң 174,5 муң рубль, 0-6 харлыг чаш уругларныы — 203,1 муң рубль, 7-15 харлыг уругларныы — 226,5 муң рубль боон турар.

Амыдырап чурттаарынга адаккы хемчээлдиң өскерлип турарын ап көөр болза, ол доктаамал өзүп орар, январьда ооң хемчээли 240,4 муң рубль, февральда — 271,4 муң рубль, мартта — 297,7 муң рубль болган. Ооң чылдагааны чангыс — хереглел бараанларының өртектериниң өзүлдези болгаш ачы-дуза тарифтериниң улгатканы, а аъш-чем продуктуларының хереглелиниң база ачы-дузаның нормалары колдуунда өскерилбейн келген.

Чурттакчы чонга бараанларга болгаш төлевирлиг ачы-дузага хереглел өртектериниң ниитилештирген индекизи март айда февраль айныы-биле деңнээрге 115,6 хуу болган. Эрткен чылдың декабрьныы-биле бо чылдың үш айда өртектериниң ниити деңнели 51 хуу улгаткан. Аъш-чем бараанларынга өртектер чаңгыс ай дургузунда 15,9 хуу улгаткан.

Аъш-чем бараанларындан өртектери эң-не улуг өскен үүлдер: далган, хлеб аймаа, ногаалар (33-тен 35 хуу чедир), дагаа чуургазынга, крупа аймаанга өртектер 23-29 хуу, балык аймаанга, быштакка, макарон кылыларынга өртектер 15-17 хуу улгаткан.

Төлевирлиг ачы-дузага тарифтер болгаш расценкалар март айда февральдыы-биле деңнээрге ортумаа-биле 24,4 хуу, 1994 чылдың декабрьныы-биле — 60,1 хуу өскен. Мартта чурттаар оран-бажың ачы-дузазы 3 катап, коммунал ачы-дузага өртектер 2 катап, суугаткан газ дээш төлевир — 8 катап өскен. Соодукчу септээни дээш, парикмахерская ачы-дузазы дээш төлевирлер база өскен (26,7 хуу).

Март айда республиканың бир чурттакчызынга онаажыр ортумак акша орулгазы 210 муң рубль болган. Февральда ортумак ажыл төлевири (шалың) 269,9 муң рубль турган. Февральда үлетпүрге ажыл төлевири амыдырап чурттаарының адаккы хемчээлин 1,4 катап, тудугга — 1,1 катап, материал-техниктиг хандырылга ёдырларынга — 3,1 катап, чээли адырларынга 2,6 катап ажып турган, а көдээ ажылөгүйга ажыл төлевири амыдырап чурттаарынга адаккы хемчээлинден 2,4 катап эвээш турган.

Республикада чурттакчы чоннуң амыдырал деннелин эжиидер талазы-биле хемчеглерни ап турар. Тыва Республиканың Чазааның 1994-1995 чылдарда социал политиказының кол угланыышкыннарын ажылдап кылган болгаш 1994 чылдың августа хүлээп алган Россия Федерациязының Президентизиниң «Тыва Республиканың девискээрин Кыдыкы Соңгу үүктүү районнарынга болгаш оларга деңнештирген черлерге хамаарыштырар дугайында» Чарлыынга болгаш Россия Федерациязының Чазааның 1994 чылдың июль 18-теги № 856 доктаалынга дүүштүр республикада 1994 чылдың май 16-дан Кыдыкы Соңгу үүкке хамаарыштырган девискээрлерде 1,5 коэффициентини, Кыдыкы Соңгу үүктүң девискээрлеринге деңнештирген черлерге 1,4 коэффициентини барымдаалап ажыл төлевирип өстүрген. Бо чылдың май 1-ден эгелеп шалының адаккы хемчээлин 43700 рубль түңге доктааткан, пенсияларны 1,27 катап өстүрген.

Ынчалзажок хөй-хөй социал ажыгыглар шиитпирлеттинмейн артып турар. Чурттакчы чоннуң орулгалар аайы-биле ацгыланыышкыны улам күштелип (байыыры байып, ядараары ядарап) турар.

Март айның деңнели-биле аъш-чем корзиназының бүдүн чылда бир кижиге онаажыр өртээ 2 млн. 248 муң рубль ажыг түңнүг, бир айда 187 344 рубль болур.

Ынчалзажок бистиң байдалдарывыска бүгү продуктуларның ол олчаан садып алыры кончуг нарын айтырыг, ылаңгыя ногаа, катчимис аймаанга хамаарыштыр. Ооң-биле чергелештир өг-бүле бүрүзүнүң аъш-чем корзиназының хемчээлин сагыыр хире арга-шинээзи бо үеде дыка нарыыдаан.

Софья МАКАРЮК.
ТР-ниң Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар талазы-биле яамызының кол специализ.

ҮЛҮҮВҮС БИЧЕ-ДААА БОЛ, БАР

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Тыва Арат Республиканың ажылчы чону совет улуска, ооң Кызыл Шерииннге деткимче, дузаны көргүзер улуг ажылды нам, чазааның удуртулгазы-биле чорудуп турган. Ол үеде ажылдап, чурттап турган кижи болгаш ону утпаан, дүүн болуп эрткен болуушкун ышкаш сактып олур мен. Тыва чон ССРЭ-ге дузалаары-биле дайын эгелээнинiң баштайгы хүннеринден-не бедик көдүрлүүшкүннүг ажылдап кириишкең чүве болгай.

Барыын-Хемчиктиң Аксы-Барлыкка төрүттүнген, өскен мен. Кожууннуң девискээри ынчан кончуг улуг турган. Амгы Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга кожууннары, Өвүрнүң Саглы сумузу ооң составынга кирип турду. Тываның нам, чазааның айтыышкыны-биле бо кожууннуң нам кожкому белек чыыр хемчеглерни ажылчы чоннуң ортузунга эки организастап турган. Ынчан хөй мал азыраан улусту кончуг мактаар, шаңнаар деткиир чүве болгай. Бо кожуунга бодунуң кызыл күжү-биле эвээш эвес малды өстүрүп алган аттар кайы-даа сумуга турган, оларга Көп-Сөөктен Салчак Норбу, Мөңгүн-Тайгадан Саая Өрнүгү, Хөнделеңден Начын Бора, Аксы-Барлыктан Хомушку Самбуу болгаш өскелер-даа хамааржыр. Олар совет улуска, ооң Кызыл Шерииннге мал-маганын харам чокка үзе сүрүп бээр. Үстүнде адааным аттар фронтуга хөй малды дузалааны дээш ССРЭ-ниң орденнери-биле шаңнатканнар. Чүгле Барыын-Хемчиктен эвес, өске-даа кожууннардан хөй малын белекке берген малчыннар нам, чазактың удуртукчулары-биле кады фронтуга мөңг белектерни-даа чедирип чораан-нар. Көп-Сөөктүң сураглыг малчын арады Салчак Норбу фронтуга мөңг белекти чедирип чорааш, келген.

Араттар чүгле, мал-маганын белекке берип турган эвес, акшаны, алгы-кешти, ааржы, саржаг, дүктү болгаш өске-даа үүлдерни берип турган. Оон аңгыда кидистен эвээш эвес чылыг уктарны, алгы хол хаптарын, чолдак тоннарны даарааш, чоруткан. Хаактарны аттар боттары шыдаар шаа-биле чазап кылгаш, фронтуже чорударын организастап турган. Хаак кылыр тускай бүдүрүлгелер Кызылга, Шуурмакка, Кызыл-Арыгга ол үеде турган. Олар эвээш эвес продукциязын фронтуже чоруткан.

Мээң ачам Хомушку Сарыг-оол эвээш эвес малды өстүрген, ажыл-ишчи кижи чораан. Фронтуга дузаламчы кылдыр 17 эң эки аътты, 5 бода малды болгаш өскедаа белектерни берип, ниити херекке бичии-даа бол үлүүвүс киирген бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында араттарны шериг херээнге өөредиринче онза кичээнгейни салган. Ынчангаш чер болганга ополчен шериниң штабтарын тургускан. Аңаа шериг назылыг бүгү кижилерни хаара тудуп алгаш, шериг херээнге дүн-хүн чок өөредип турган. Ополченнерни өөредип, кижизидер херекке база киржип турган мен.

Тываның Араттың ревшериинге тургаш, биче командирлер белеткээр школаны дооскаш, шеригниң ажыл-агый кезээнге албан эрттирип турдум. Орта 1942 чылдың октябрь айга чедир ажылдадым. Ооң соонда дайын эгелээни-биле чергелештир халашкан шериглерни база катап шеригге келдирткен, ынчан транспорт кезээнге албан эрттирдим.

Дайын чылдарында белек чыырынга киржип, ополченнер өөредип, шериг албаны эрттирип, күш-ажыл кылып чораанымның түңнелдери халас барбаан. Улуг херекке мээң киирген биче-даа болза үлүүмну чазак үнелеп көргеш, сес медаль-биле мени шаңнаан. Ооң иштинде «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-маадырлыг күш-ажылы дээш» деп медальды алдым. Ооң уламындан «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50 чылы» деп медаль-биле база шаңнаттым. Бо дээрге күш-ажыл фронтузунуң дайынчызының күш-ажылын бедиби-биле үнелээни деп билип чор мен.

Хомушку КОЧАА.
Бай-Тайга кожуун,
Кызыл-Даг суур.

БАШКЫМГА МӨГЕЙИГ

1942-43 өөредилге чылында Кара-Хөл эге школазынга өөренип турган мен. Школага 60 хире өөренікчи, 2 башкы ажылдап турган. Мен клазым башкызын кончуг эки сактыр-дыр мен. Ол Барыын-Хемчиктиң Шекпээр чурттуг, адын Сарыглар Дондук дээр. Башкывыс кончуг-даа шимченгир, кашпагай, сагынгыр, тывызык кижи. Үргүлчү шериг хептиг, дыка шевергин кеттинип алгаш чоруур. Бистерге ССРЭ дугайында билиглерни берип, немец-фашистериң оор өзу-биле улуг Совет Эвилелинче халдаанын, оларның езу-дүрүм чок чоруун, дайын канчаар болуп турарын үргүлчү таныштырып бээр. Ол бисти эдертип алгаш, аалдар кезип, концерт үндүрүп, маадырлыг Кызыл Шеригге дузалаар дугайында чонга тайылбыр суртаал ажылын база кылып берип чораан. Башкывыс биске дайын дугайында шүлүктер, ырлар өөредип турган, мындыг ырларны ам-даа сактыр мен.

Ине чипкен ыт ышкаш,
Ишти ирик фашистерни
Ие төрээн чүртүвуска
Изин-даа бол бастырбас бис.
Хоран чипкен ыттар ышкаш,
Хоралыг-ла фашистерни
Хостуг төрээн чүртүвуска
Холун-даа бол чагдатпас бис.

Ынчалдыр ырлажып, башкывысты эдерип чораан, белектер чыгжыр бис, аалдар биске алгы-кеш, дүк, даарап каан хол хаптары, кидис уктар, эът, саржаг, ааржы дээш чүнү бербес чүве дээр. Ол бүгүну сумуда Кызыл Шеригге дузаламчы чыыр комиссияның дазыгазы Хертек Дагба-Лама, ооң оралакчызы Хертек Араптан даргаларга дужаап турган бис. Бистерни ол үеде сумуга мурнакчы аревэчилер Хертек Дажы-Сегбе, Хертек Самданчап, Хертек Айылдаа суглар баштап алгаш, кежээлерде походтадып, шериг оюннар ойнадып, кызылдар, актар кылдыр үзүп алгаш, чаалаштырып-даа турар. Командиривис база-ла башкывыс Сарыглар Дондук болур. Ам бодап олурарымга, ёзулуг дайынче киреринге белеткенген ышкаш боор бис. Ыяш боо, ыяш чыда, гранаталар-биле чепсеглеңгеш, чылыг идик-хеп кедип алгаш, Кара-Хөл суму төвүнүң адаанда кончуг шыргай аргаже кирип (ол дагның ады безин «Берт-Боом») турар бис. Арын-баш, хол-бут шыймак-даа бол, «дайзынга» дүжүп бербес дээш быжыглаңып турупкаш, дыка үр үңгеп-союп кээр бис. Ийи таладан хайгыылчылар үнер, кайы-бирээзи туттуруп алыр, оон туттуруп алганнарының талазы халдап кирер. Ындыг походтарда черле хөй кезиинде кызылдар тиилээр боор чүве.

Ол үеде аныяктарның ажыл-агыйга ынаан, хуралсуглаага идепкейлиин, чурумнуун, өөреникчилериң өөредилгеге кызымаа суг шынап-ла, сагыш ышкаш. Шупту бир демниг, чаңгызы хөйү дээш, хөйү чаңгызы дээш ажылдап, өөренип чораан.

Ынчангы школачы эштеримден дыка хөй төлептиг кижилер башкылар, эмчилер, малчыннар бооп, ам-даа шыдаар шаа-биле ажылдап чоруурлар. Ынчангаш школачы чылдарымда мээң сагыжымга артып калган башкым Сарыглар Дондукка, ооң чырыткылыг овурунга мөгейдим.

Хертек ДОЛГАН.

КОНТАРЫП-ЛА ТУРАР

Шагаан-Арыг хоорайны долгандыр төөгүнүң дээп болбас тураскаалдары — бурунгу шагның базырык-хорумнары эвээш эвес. Шагаан-Арыгны тудуп эгелеп турда археологтар чамдык хорумнарны казып, шинчилээнин эскерген мен. Арай берт, тудуг-суурдан хайыы черлерде хорумнарга дегбейн барганнар.

Ол дегбейн барган хорумнарны даг-даш кезээн тенек оолдар «оңгулар» кылып, ойнап, иштинге чыткан сөөкдаяктарны тарадыр октап каапканын бо-ла эскерер чордум. Тываның төөгүзүнүң херечилерин ынчаар той-маглап кааптарга болур бе?!

Тываның эртем-шинчилел институдунда дуржулгалыг археологтар барын дыңнаан мен. Шагаан-Арыг ырак эвес, чедип келгеш, артканкалган хорумнарны улус дегбес кылдыр байзалап, херек болза казып шинчилээ.

Дочун МОНГУШ.
Шагаан-Арыг хоорай.

ХАЙЫРААН АКША-ТӨГЕРИК

Хайыракан арт кырында XIV Далай-лама Тензин Гятцонуң дагааны Он-Кум оваазының чоогундан эрткен-дүшкен чонувуска аъш-чем садар бичии вагончугашта ажылдап турар бис. Өг-бүлевистиң баштыңы, ынак аваби Раиса Тулушовна Донгак сайгарлыкчы ажылывысты башкарып турар. Манчы, хуужуурувусту эрткен чорукчуларга удур кылып берип, изин-биле бараалгадыр бис.

Хүнде ажылдап ап турар акшавис аңгы-аңгы болур чорду. Чамдыкта он беш муң рубль-даа киирип аар-дыр бис. Эки таварышканда үс муң рубль чыгай-даа бээр.

Бо улуг орук аксынга дүшкен кижилер ыдыктыг Хайыраканга чүдүп, мөгеер дээш-даа ара доктаалары бар. Олар Далай-ламаның келгенин демдеглээн турасскаалга барып, акша-төгериинда аъ харам чокка салып каар чордулар.

Чамдыкта барып көөрге, ында калбак саваны доладаа берген болгулаар. Эрткен-дүшкен хайлыг, чазыыл чок кижилериң ол акшаларны чыып ап турарын-даа көөр-дүр бис. Чамдык саазын акшаларны хат, казыргы-даа алгаш баргылаар-дыр.

Республикада сарыг шажын ниитилели ону ооаарын көрбейн турары хомуданчыг. Ол ышкаш Хайыракан көдээ бот-башкарылга чагыргазы доктаамал хайгааралга ап, тураскаалдың арыг-шеверин бодунга алза. Ында төктүп-чайлып чыдар акша-төгерикти хүннүң чыып, агар санга киирзе үүл? Оода чадаарда, чанында ажылдап турар улуска, бистерге, чаныр кагза канчап баар деп? Бурганга өргээн акша-төгерик чонга ачы-дуза болур ужурлуг.

Чечек ДОНГАК.
Шагаан-Арыг хоорай.

ШЕРИГ АЛБАНЫНДА ЧЕДИМЧЕЛИГ, ЧЕДИМЧЕ ЧОК ҮҮЛДЕР

Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң кайы хире нарын болгаш берге байдалда туруп турары чажыт эвес, ооң дугайын чон калбаа-биле билир. Ындыг байдалдың чылдагааннарын, ооң үндезинин сайгарын, янзы-бүрү талаларын ханызы-биле коптарар чүве болза, чугаа-соот узап, сос-домак көвүдеп, солуннуң бүдүн арнын безин эжелей бээр чадапчок. Ынчангаш бо удаада Чепсектиг Күштериниң янзы-бүрү шериг кезектеринде хүлээлгезин эрттирип турар Тываның төлээлериниге хамаарыштыр республиканың чонунга медээ кылдыр өөрүнчүг-даа, хомуданчыг-даа каш фактбарымдааларны таныштырып көрейн.

Ук айтырыгның мынчаар тургустунуп келгениниң кол чылдагааны — шериг болгаш шеригже өелеткенип турар оолдарның ада-иелери, чоок кижилериниң ниитилел биле Чепсектиг Күштерниң аразында тускай тургустунган харылзааларын, шериг дугайында хоойлу-дүрүмнерни кошкак бирлиринде. Бир эвес олар көрдүнген чүрүмнүн оода-чадаарда кол-кол үүлдерин эки билген турган болза, кайы көвей нарын айтырыгларны чогуур үезинде сайгарып, баш удур чайладып, шаптараазынныг байдалга чедирбейн барып болур турган.

Бо бүгүнүң дугайында чугааны кылып тура, оир онзагай демдеглеп каарым болза, бистин республика Россия Федерациязының хүрээлелиниде туруп турар чүве болганда, ооң Чепсектиг Күштериниге хамаарышкан шериг дүрүмнериниге чагыртыр апаар бис. Тыва Республика шериг айтырыглар талазы-биле хоойлулар хүлээп алыр эргези чок, ындыг эргени Россияже дамчыткан. Ынчангаш ук хоойлуларны ажа халып, оюп эртер аргавис чок, бо дугайын эки сактып, шиңгээдип алза чогуур...

Шеригде бодунуң хүлээлгезин эрттирип турар бистиң оолдарывыска хамаарыйтыр оорунчуг талазын баштай маңаа бижип көрейн.

Чечен Республикада хан төгүүнүүнүг дайын уламчылавышаан деп чүвени чон эки билир. Чечен чонга удур ыдалапкан шериг кезектеринде Тываның төлээлери база бар деп чүвени чоокта чаа билип алган болгай бис.

Оларның бирээзи Оожум океан флодунга далайның чадаг шериг кезээнге хүлээлгезин эрттирип турган, Кызыл хоорайның аныяк чурттакчызы Тонако Хен-оол бооп турар. Ол бодунуң эштери-биле чечен дайынга барык ийи ай иштинде кириишкеш, аңаа балыглаткаш, госпитальга эмнедир ужурга таварышкан. Тонако Хен-оол чугээртеп, сегип эгелээри билек, шеригниң командылал чери ону чандырар деп шиитпирлээн. Ынчангаш ол ам шөлээлеп чедип келгеш, авазының, ачазының, чоок кижилериниң аразында дыштанып, сагыш-сеткилге дайынның артырып кааны берге, нарын байдалындан адырлып, оожургап, тайбын амыдыралче кирип турар.

Чоокта чаа Тонако авазы Аграфена Борисовна Хен-оол-биле Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелинiң депутады, республиканың шеригже кыйгыртыр комиссиязының даргазы Владимир Бораевич Кара-Салдың Канцелярязынга кээп, бистин-биле ужураштылар.

Узун-шыырак, дорт сынныг, Тывага ховар көстүр, кара өңнүг, далайның чадаг шериниң хевин кедипкең, кара берет бөрттүг оол болду. Чугаа үезинде Тонакодан дайын дугайын-даа айтырбадым, ол дугайында сактыышкын аныяк оолга аар берге бооп болур болгай. Оон авазы Аграфена Борисовна-биле харын кезек хөөрежип, ие кижиниң чугаазын кичээнгейлиг дыңнадывыс. Оглу кыска үе иштинде-даа бол, менди-чаагай чаныр келгениге өөрээн ава кижи-биле кады денге өөрүвес арга чок. Ындыг-даа турар ужурлуг, чүге дээрге дайын дайын-на болгай, чүү болу бербезил, кандыг кижи бодунуң төрүп алган төлүнүн аңаа бажын салырын бодап чоруур деп...

Аграфена Борисовнаның чаңгыс хомудап орар чүүлү бар болду. Ол дээрге чоокта чаа Күрүне Думазының шериг хүлээлге эрттирер хуусаазын ийи чыл чедир өстүрер деп турары. Шынап-ла, бир эвес ук хоойлуну Федерация Чөвүлели деткиптер база аңаа Россияның Президентизи холунуң үжүүн салыптар болза, ол хоойлу сентябрь 1-ден эгелеп күштүг болу бээр. Ол дээрге шеригже 1994 чылдың часкы болгаш ооң соонда үелерде кыйгырткан оолдар шериг албанын ийи чыл күүседир апаар.

Тонако Хен-оолдуң болгаш өске-даа аваларның ук хоойлуга удурланыышкынын деткивес арга чок. Күлаандан тыртып, таарыштырып каан хоойлу-дур ол деп чүвени айтыры чугула.

Аграфена Борисовна бодунуң болгаш өске-даа иелериниң адындан Владимир Бораевич Кара-Салга ук хоойлуга удур бадылаарының дугайында чагыын депутатка дамчыткан мен.

Чаңгыс-даа бол, Тываның база бир аныяк хамаатызы бодунуң шериг хүлээлгезин күүсеткеш, дайындан менди-чаагай чаныр келгениниге кижи канчар өөрүвес боор. Чечняда турар Тываның өске-даа төлээлери шуптузу бүрүнүбиле чаныр кээрин күзеп каалыңар. А Тонако Хен-оол май төнчүзүнде Балтикаже хүлээлгезин эчизинге чедир күүседири-биле аъттаныптар. Чоруун-на чогуури, Тонако!...

Ам база бир сагышка чиик салдарны чедирген факт-барымдаа дугайын бижип көрейн. Чүгле бо төөгүнүн эгези дүвүренчиг-даа, девиденчиг-даа байдалга турган.

Красноярскиниң агроуниверситединiң Кызылда салбырының студенизи турган Виктор Сундуйну шеригже алгаш барган турган. Бичии чорүй ол оол шериг кезээн бодунуң туразы-биле катташ чаныр келген турда, шериг прокуратуразының шиитпирин езугаар ону шагдаа чери тудуп хоруглаан. Кызылдың № 1 истелге изоляторунга олуртуп каан.

Викторнуң ачазы Ч. Э. Сундуй Федерация Чөвүлелиниң депутады В. Б. Кара-Салга ужуражып, оглунуң нарын байдалдыг айтырынын сайгарып, ону шеригже шын эвес кыйгырткаңын хынажып, илередип бээрин дилеп, хомудалдыг билдириишкинни киргген.

Депутаттың ол-ла дораан чоруткан негелдезин езугаар Россия Федерациязының Чиңгине прокуратуразы долу хыналданы кылып чоруткан. Чоокта чаа Чиңгине прокурорнуң оралакчызы В. И. Давыдов депутаттың адынга харыыны чоруткан. Ук документиниң утказын кысказы-биле чугаалаар болза мындыг: Виктор Сундуйну, университет студентизи кижи болганда, шериг хүрээлеңинче шын эвес кыйгырткаңын бадыткаан. Ынчангаш хоойлу-дүрүмге үндезилээш, Викторга удур оттуруп каан турганы кеземче херээн соксаткаш, № 9320 шериг прокуратуразы чогуур доктаалды хүлээп алгаш, ону истелге изоляторундан хостаан дээрзин В. И. Давыдов айыткан.

Ооң аңгыда, ында онзагай бир үүл бар. Студент кижини биле тура-ла, шеригже шын эвес кыйгырткан эрге-дужаалдыг дээргилерге харыысалга онаары-биле Тыва Республиканың база Абакан гарнизонунуң шериг прокуратуралары хыналда чорудуп турар деп; ол-ла документинде демдеглээн бооп турар.

Виктор Сундуй карабажыңга анаа-ла актыг черге беш ай иштинде оргаш, ам үнүп келген, чоок кижилериниң аразында чоруп турар.

В. Б. Кара-Сал депутаттың шыңгыы ажылынын түңнелинде бир-даа бол бүрүү чок аныяк кижини истелгеден үштүп, кара-бажыңдан хостап алганына база-ла канчап өөрүвес боор. Шак мынчаар шудургу езу-биле хемчег хүлээп албаан болза, Викторнуң аныяк-чаш салымы будалып болур турган дизе частырыг түрбас боор. Бо төөгү харын-даа эки түңнелдиг болган-дыр. Ынчалзажок мында тускай айтыр каар ийи үүл бар, ооң дугайында ыыттавайн эрттирип шыдавас-тыр мен.

Бирээде, Викторнуң адаезиниң, төрел-доргулунуң кичээнгей чок болганы. Чүге дизе, ол оолду кудумчуган анаа-ла тудуп алгаш, шеригже чорутпаанда болгай. Виктор шериг комиссариадынга турда-ла, адазы, чоок кижилери сүржүп, хоорайның комиссарынга чедип тургаш, ону чандырарын негээр турган.

Ийиде, Виктор боду эки тура-биле шериг барыксап турар күзелин бадыткап, билдириишкинни бижээн турган деп, республиканың шериг комиссарының оралакчызы А. Н. Шаповаленко менээ чугаалап турду.

Бо ийи үүлду чогуур үезинде Виктор Сундуй бодуда, ооң чоок кижилериндаа таптыг угаап, боданган болза, боттарын ындыг нарын байдалга чедирбес турганнар.

Ынчангаш үстүнде бижээним чижекти шеригже оолдарын чорудар деп белеткениң турар ада-иелер үлегер кылдыр өөренип, бичии-ле чигзинчиг айтырыг үнүп келзе, ол-ла дораан хемчеглер хүлээп ап, кичээнгейлиг болурун күзээр-дир мен. Бир эвес юридиктиг болгаш өске-даа хоойлу-дүрүмге хамаарышкан дуза, сүме херек апаар чүве болза, депутат В. Б. Кара-Салдың канцеляриязынга чедип кээп болурун сүмелээр-дир мен.

Чоокта чаа «Тувинская правда» солунга бижээн болгай мен. Шериг оолдарның ада-иелериниң хөй-ниитичи комитеди база-ла ол канцелярияда туруп турар деп.

Чепсектиг Күштерге хамаарылгалыг хоойлу-дүрүмну кошкак азы шуут билбес деп, чонну бурудадып болур-ла ыйнаан. Ындыгдаа болза бо байдалдың кол чылдагааны бөдүүн кижилерде эвес, а тоталитарлыг системаның хамаатыларны хоойлу-дүрүм ёзугаар чурттаар, амыдыраар кылдыр он-оң чылдар иштинде өөредип айытпааны, ону сагыырынче угландырган ажыл чорутпайн турганы оларны удуртуп баштаарынга таарымчалыг турган болбайн канчаар. Чүгле коммунистиг партиялың чурумун, негелдезин ёзугаар чурттаан чораан болгай бис. Ам хоойлу-дүрүмну сагып, эки шиңгээдип, ооң негелдерин езугаар чурттаар болгаш боттарывыстың хоойлуда көрдүнген эргелевивисти камгалап амыдыраар че келген.

Россияның Чепсектиг Күштериниге байдал нарын дээрзин ук үүлдүн эгезинде демдеглээн болгай мен. Шериг кезектеринде кемдээшкин, өлүрүүшкүн болгаш өске-даа хай-бачыт бола болу бергениниң дугайында дүвүренчиг медээлерни бо-ла дыңнаар болгай бис. Харын-даа дыңнаар хамаанчок, оларның түңнелдерин ийи караавыс-биледаа көрүп чор бис. Ындыг таварылганы бадыткаан хомуданчыг-даа, уяранчыг-даа бир фактыны бижийн.

Бо чылдың апрель 20-ниң хүнүнде Улан-Удэ хоорайда турар бир шериг кезээнден аңаа хүлээлгезин эрттирип турган Тываның төлээзи оол кемдээшкин түннелинде амы-тынындан чарылган деп медээ келген (ол оолдун чүгле адын айтып каайн, чүге дизе ооң төрел-доргулу ам-даа ажыг-шүжүглүг байдалда улуттур).

Ада-иези чок, бодундан улуг үш угбалыг, даай-авазының холунга өзүп келген турган. Олар дуңмазының дугайында ханы уяранчыг медээ алгаш, база-ла депутат В. Б. Кара-Салга ужуражып, ооң канцеляриязының ажылдакчылары бистер-биле арга-сүме солчуп, дуңмазы шериг кижи болганда, ону сөөлгү орунче удээр ужур-чуруму, чарыгдалдары кандыг боор ужурлугул деп, сагыш-сеткилге берге база аар айтырыгны кады сайгардывыс. 19 харлыг Славаны ооң турганы шериг кезээниң төлээлери Кызыл хоорайга Абакандан машинага эккелген. Ол-ла дорзан хоорайның шериг комиссариздынга Улан-Удэден келген офицер Славаны кемдээшкинге канчаар таварыщканын допчузу-биле чугаалап берди.

Аныяк шериг оол командириниң айтыышкынын езугаар бодунуң дайынчы хүлээлгезин күүседип, шериг кезээниң түннелинде амы-тынындан чарылган деп медээ келген (ол оолдун чүгле адын айтып каайн, чүге дизе ооң төрел-доргулу ам-даа ажыг-шүжүглүг байдалда улуттур).

Ада-иези чок, бодундан улуг үш угбалыг, даай-авазының холунга өзүп келген турган. Олар дуңмазының дугайында ханы уяранчыг медээ алгаш, база-ла депутат В. Б. Кара-Салга ужуражып, ооң канцеляриязының ажылдакчылары бистер-биле арга-сүме солчуп, дуңмазы шериг кижи болганда, ону сөөлгү орунче удээр ужур-чуруму, чарыгдалдары кандыг боор ужурлугул деп, сагыш-сеткилге берге база аар айтырыгны кады сайгардывыс. 19 харлыг Славаны ооң турганы шериг кезээниң төлээлери Кызыл хоорайга Абакандан машинага эккелген. Ол-ла дорзан хоорайның шериг комиссариздынга Улан-Удэден келген офицер Славаны кемдээшкинге канчаар таварыщканын допчузу-биле чугаалап берди.

Аныяк шериг оол командириниң айтыышкынын езугаар бодунуң дайынчы хүлээлгезин күүседип, шериг кезээниң бир объектизинге турда, Славаже үш дээрбечи халдаан болган. Чаа-ла езулуг эр кижи бооп мөзушынарже кирип бар чораан аныяк кижи дерзин дээрбечилерге шыңгыы удурланган. Ындыг-даа бол, үш үптекчи-биле 19 харлыг оолдун күш-шыыдалын канчап деннээр. Дээрбечиларнын биреези Славаның бажынче балды-биле ийи-үш катап каккаш, аңаа аар кемдээшкинин чедирген. Улан-Удэнин көзер эмнелери ооң амы-тынын камгалаар дээш, дөрт шак иштинде кезип, эмнеп турда-ла, ол шыдашпайн барган.

Шеригниң командылал черинiң хаңы кажыыдалын илереткен база тыва чонга Чепсектиг Күштерге төлептиг оолду белеткеп бергени дээш четтиргенин демдеглээн чагаазын Славаның чоок кижилеринге дамчыдып берген. Оон аңгыда, ооң кады шеригге турган эштериниң, офицерлериниң, прапорщиктериниң чыгган хүүда акша дузалалын база дамчыткан.

Командириниң айтыышкынын күүседип, бодунуң шериг хүлээлгезинге эрес-маадырлыг езу-биле эчизинге чедирерин чедип алыр. Ийиде, Барыын-Хемчик кожуунда төрээн суурунуң бир умчузун ооң ады-биле адаарын Славаның чаңгыс чер-чурттуглары, суму чырыгазы чедип алыр ужурлуг. Оон аңгыда, шериг оолдун өөренип чораан школазынга ооң чүрүүн дерип тургузар. Ол ышкаш шериг комиссариады, социал камгалал чери хоойлу езугаар көрдүнген компенсация дузалалын Славаның угбаларынга көргүзер ужурлуг.

А кол-ла чүве, келир үеде Шериг оолдарынга Славаның эрес-маадырлыг чоруу үлегер-чижек бооп артары.

Оон үгбаларынга, чоок кижилеринге хаңы кажыыдалды илеретпишаан, олар тыва чонунуң адын сыкпаан база бир төлептиг оолду кижизидип, өстүрүп кааны дээш мөгейдивис.

Төнчүзүнде айтып каарым болза, шериг кезээнче халдааш, аңаа хүлээлгезин күүседип турган шериг кижини амы-тынындан чарылгыже чедир кемдээшкин кылган дээрбечилерни тудуп хоругдаан, оларның судунга Славаның төрелдери база киржир. Шыңгыы харыысалганы өлүрүкчүлер чүүктээр апаар дээрзинге чигзиниг турбас.

Үстүнде бижиттинген фактбарымдаалар ышкаш кандыг-даа үткалыг, салдарлыг болган таварылгаларны амдаа үлегер кылдыр ук чүүлге киирип болур. Чепсектиг Күштериниң Россияның девискээринде тарамык тургускан шериг кезектеринде чүү-даа бооп турар, байдал нарын деп эгезинде демдеглээн болгай мен. Ындыг-даа бол, шеригге хамаарыштыр чүгле багайны тодарадып, ону бактап туруп бээр болза шын эвес болу бээри база билдингир. Ынчангаш мээң бо бижээн чүүлүмнү чон коргуткан, сезинчиг байдалче оларны угландырган материал-дыр деп хүлээп албас боор деп бүзүредим.

Шеригге оолдарга, оларның өг-бүлезинге, чоок кижилеринге хамаарышкан айтыыглар тургустунуп кээр чүве болза, оларның бүгү талаларын чогуур үезинде сайгарып, өөренип көрүп турган, Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелиниң депутады В. Б. Кара-Сал, ооң канцеляриязының ажылдакчылары бистер бүгү аргаларны ажыглап турган дузалажыры хүлээлгевис.

Сөстүн төнчүзүнде ук канцелярияның турар адресин база катап айтып каайн: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32, 101 дугаар өрээл, телефону: 3-73-34.

Вячеслав САЛЧАК.
РФ-ниң Федерация Чөвүлелиниң депутадының канцеляриязының удуртукчузу.

Эмчилернің сүмези

АЛЛЕРГИЯДАН ТЫПТЫР ААРЫГЛАР

Аллергиядан тыптыр аарыглар сөолгу үеде көскүзү-биле нептереп турар. Оон ужукталган аарыгларга шын диагноз тургузары ындыг-ла белен эвес. Аллергиядан тыптыр аарыгларны медицина практиказында ийи кезекке чарып турар. Бирээде, аллергиядан тыптыр аарыглар, ийиде, аллергия хевирлиг аарыглар.

Ынчангаш «Аллергия деп чүл» деп айтырыгга харыылап көрейн. Эртемден Адонун тайылбырлааны-биле алырга, ол болза — кижиниң организминиң ангы-аңгы таарышпас хоралыг чылдагаанга удур харыылаан өскерлиишкини болур.

Аарыг кижиге ол кандыг демдектер-биле билдинерил? Эзт кижидер, бичии хемчээлден эгелээш, калбак башивишкилер үнер, оон кедерезе, арын ыжар, кижи тыныштаар, агаар чедишпестээр. Аллергияның оондаа өске демдектери бар.

Делегейниң чурттакчы чонунуң 15 хуузу аллергия аарыгларындан аарып турар. Хөй бүдүрүлгелерлиг черлерде ол 50-60 хуу хөй боп турар.

Аарыгны кандыг чылдагааннар тывылдырып болурул? «Аллергия» деп сөстүң тайылбырын маңаа база катап сактып кээлиңер. Ол дээрге организмге өскерлиишкин, улам тода тайылбырлааны-биле алырга, ол болза — кижиниң организминиң ангы-аңгы таарышпас хоралыг чылдагаанга удур харыылаан өскерлиишкини болур.

Аарыг кижиге ол кандыг демдектер-биле билдинерил? Даштыкы аллергеннер бардыр, оларга бажынның ловурак-доозуну, өл-шык бажынга тыптыр мөөгүлер, хеп чуурунга ажыглаар порошоктар дээн чижектиг чүүлдер хамааржыр. Бо чүүлдер колдуунда-ла өкпе-хөректиң, аллергия аарыгларын (бронхит, бронхиальная астма) тывылдырар.

Кештен тыптыр аллергеннер — оларга кургуяк, улуг-биче шээр мал дүгү, дагаа-куш чүү, балык казыгыы хамааржыр. Моон думчук дегдириишкининден, бронхиальная астмадан азы эзт-кеш кижидер аарыгларлардан аарып болур.

Эмнерге таарышпас кижилер база оон аарып болур. Ынчангаш боду кайы хамаанчок эм ижип болбас. Оны үүгле эмчиниң сүмезиби-биле шын ижер.

Үнүштериң бичии кезектери безин поллиноз деп аарыгны тывылдырар. Чемнерге таарышпас улус база турун болур. Чижээлээрге, балык, шоколад, чуурга, помидор дээн чүүлдерни чемге ажыглаанындан аарыр кижилер база бар. Дозу, лак дээн чижектиг чүүлдерден база аллергия аарыглары тыптыр.

Иштики аллергеннерге янзы-бүрү аарыгларның халдавыры хамааржыр. Туберкулез, бруцеллез, ревматизм болгаш чамдык өске-даа аарыглар аллергия аарыгларын нептередир.

Кижи ол аарыглардан дораан-на аарый бербес, организмде эмнеттинмээн хоочураан диш, кулак, боостаа, ижин-хырын аарыглары бар болза, аллергия аарыглары чоорту тыптып илерээр.

Ам поллиноз деп аарыг дугайын чугаалажып көрээлинер. Тывада оон кижилер апрель айдан майга чедир үеде, хадың бүрүзү үнүп турар үеде, оон соонда чайын, күзүн — кажан чашпан, терек бүрүлери, тарымал тоорук чечектелип турар үеде нептереп турар. Ол аарыгдан хоорай чурттакчылары хөйү-биле аарып турар. Чүге дизе аңаа арыг эвес агаар салдарлыг. Поллиноз-биле аараанының демдектери: ол колдуунда думчукка, каракка дээр, думчук иштин кижидер, азыртыр, каракче элезин кирген ышкаш кылдыр сагындырар, карак чажы, думчук суу төктүп эгелээр. Аарыг кедерээн таварылгада аас ишти, кургаар, тыныштаар, шаг чок болур, үйгу келбес апаар. Харын-даа бронхилерниң агаар эргилдези баксырап, астмаже-даа шилчип болур.

Кижинин таарышпас үнүштериниң аллергени чем-биле кады ажыглаттына бээр болза, кижини куструп, хөннүн булгандырар, ижин-баар аарыр, куду олуртуп болур.

Поллиноз-тур кижилер эм үнүштерни база оваарымчалыг ижер болза эки. Чашпанга таарышпас улус болза, чижээ, календула, ромашка, мать и мачеха дээн ышкаш чамдык өскедаа эм үнүштөден аарыг кедереп болур.

Ук аарыгның диагнозун аллерголог эмчиге тодараттырып алгаш, эмнедир болза эки. Аарыгны хоочуратпазы-биле баш удур эмнедир болгаш эмчиниң хайгааралынга турар.

Декчит САРБАА.
Кызыл хоорайның № 1 поликлиниказының эргелекчизи, бирги категорияның терапевт эмчизи.

САЛЬМОНЕЛЛЕЗ

Ижин-шөйүндүүнүң халдавырлыг аарыы

Сальмонеллез дээрге кайда-даа нептереңгей, аңгы-аңгы хевирлиг аарыг. Оон өскүдүкчүлери — сальмонелла деп микробтар.

Сальмонеллез азырал малдарның (инек, хаван, аът, хой, өшкү, дагаа) аразында кончуг нептереңгей таваржып турар. Аарыг малдар оны суду, чараазы, өдээ-биле кады үндүрүп турар. Сальмонеллез кажан мал дириг, өлүг-даа турда кижиже халдап болур. Эзти бузуп турда, машинага ону сөөртүп турда, эзтти болгаш эзттен кылган чемни шыгжап азы чемни кылып турда-даа халдап болур. Оон аңгыда, аарыг кижиниң хирлиг холдарын дамчыштыр база тарап болур. Сальмонеллез колдуунда чайгы, күскү үеде таваржыр.

Бо аарыгдан кандыг-даа назы-харлыг кижилер аарып турар. Аарыг малдың эдиң чедир хайындырбайн, чемге ажыглаар болза, кижи сальмонеллезтан аарый берип болур. Ол ышкаш сүт, кефир, хойтпак, дагаа чуургазы, балык, картошка болгаш өске-даа чемнерден, кажан оларны белеткеп турган, арыг-шеверни сагыварындан база аарыг кижиже халдап болур.

Сальмонеллалар аъш-чемге чүгле чыпшынар эвес, харын-даа анаа өзүп көвүдээр.

Аарыг колдуунда-ла хенертен эгелээр: баш аарыыр, эзт изнир, дидирээр, ижин аарыыр, кустурар, куду олуртур. Кадыг-албан баштай суук, чамдыкта ногаан оңнуг, чамдыкта ханыг, шаралыг апаар.

ААРЫГЛАН КАНЧААР КАМГАЛАНЫРЫЛ?

Аъш-чемни шын кылыры болгаш шыгжаары чугула. Сүттү чүгле хайындырып ижер. Эзтти, балыкты, чуурганы элээн хайындырган, чемге ажыглаар. Хайындырган-даа чемни холодильникке үр үеде шыгжавас, чүге дээрге микробтар өзүп көвүдеп болур. Чиг эзт кескен соонда холду болгаш аяк-саваны эки чуур, хемнер, хөлдерден суг ижип болбас.

Бир эвес эг-бүледе бир кижи аараан болза, эмчиге дораан чыттырар. Аарыг кижиниң аяк-саваын, аржылын, орун-дөжөөн аңгылаар. Чем чиириниң бетинде, арыгланыр бажың кирген соонда холду саваннап эки чуур. Бажын иштин үргүлүү чүп, агаарладыр, чайгы үеде ымырааларны узуткаар.

Бистин республикага 1995 чылдың бирги кварталында сальмонеллезтан 159 кижи аараан, оларның иштинде 140 кижи Кызыл хоорайдан болуп турар.

Үстүнде айыттынган сумелерни сагып чорувр болза, сальмонеллезтан аарывайн барып болур.

Татьяна МОНГУШ.
Эмчи.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Май 17, эрги сан-биле 18. Сес ак меңгилиг, от соодалдыг, сарыг мечи хүнү. Улуг буян-кежиктиг, бурган мурнунга арыгланыр, улуг Башкыларга чалбарып, хүндүткелин илередиринге, хөреңги салыр, ыяш олуртурунга таарымчалыг хүн.

Орук чорбас, кижи ажаавас болза эки. Баш дүгү кестирбезе эки. Сөолгу саны 6, 7-биле төнген чылдарда төрүттүнген кижилерниң хүнү.

Май 18, эрги сан-биле 19. Чеди кызыл меңгилиг, довурак соодалдыг, сарыгзымаар дагаа хүнү. Долаан Бурганга чүдүп, оон буянкежик дилээр, орук-суур чорвурунга, ачы-буян чедиреринге, саарылга ажылдарынга эки хүн.

Чер каспас, кижи ажаавас, келин албас, кижилерге чүве бербезе чогумчалыг. Машина-балгаттан серемчилелдиг болур. Сөолгу саны 8, 9-биле төнген чылдарда төрүттүнген кижилерниң хүнү.

Май 19, эрги сан-биле 20. Алды ак меңгилиг, демир соодалдыг, ак ыт хүнү. Бурганга чүдүүр, бачыттарындан адырлыр, арыгланыпаштаныр хүн. Арага-дары ишпес, келин албас, орук-суур чорбас болза эки.

Май 20, эрги сан-биле 21. Беш сарыг меңгилиг, октаргай соодалдыг, аксымаар хаван хүнү. Чер чорвур, садыг-саймаа кылыр, ном номчударынга таарымчалыг хүн. Үнүш тарыырынга таарымчалыг. Келин алыр, куда-дой эргиреринге, баш дүгү кыргыырынга таарымча чок.

Май 21, эрги сан-биле 22. Дерт ногаан меңгилиг, суг соодалдыг, кара күске хүнү. Үнүш тарыыр, өрен чүүл эртеминге өөренип, өскүзүнге чажыг чажып чалбарыр, кандыг-даа аарыгны бо хүн эмнеп эгелээр болза аарыг сегиичел болур, оът-сигенден эм хандылар алырынга эки хүн. Хем, суудан кичээнир, кижи ажаавас. Сөолгу саны 2, 3-биле төнген чылдарда төрүттүнген кижилернин хүнү.

Май 22, эрги сан-биле 23. Үш көк меңгилиг, даг соодалдыг, каразымаар инек хүнү. Долгандыр бойдуска чалбарыыр, ыяш тарыыр, бедик черге сан салыр, чер чорвурунга таарымчалыг, ажыл-ишк бүдүреринге эки хүн. Садыг-саарылга кылып, келин ап, тараа тарырынга багай. Баш дүгү кестиреринге, мал кыргыырынга кончуг эки хүн.

Май 23, эрги сан-биле 24. Ийи кара меңгилиг, ыяш соодалдыг, көк пар хүнү. Ниитизи-биле кадыг үүленің хүнү. Хай-бачыт арыдар, мал өзээр, келин алыр, тудуг кылырынга таарымчалыг. Баш дүгү таартпас болза эки.

Май 24, эрги сан-биле 25. Бир ак меңгилиг, салгын соодалдыг, көксүмээр тоолай хүнү. Эң-не арыг, ак угланыышкынныг ажыл-иштиң хүнү. Бурган мурнунга тейлеп, бачыттан адырар, арыг агаарга чорвурунга, арыгланып шеверлениринге эки хүн. Баш дүгү таартырга хей-аъттыг болур. От чүдетпес, отче суг кутпас.

Май 25, эрги сан-биле 26. Тос кызыл меңгилиг, от соодалдыг, кызыл Улу хүнү. Удуртур черлерде ажылдап чорувр кижилернин хүнү. Дужаал-чарлык үндүрер, кижилерге дуза чедирер, ниитизи-биле буянныг эки хүн. Баш дүгү кестиреринге хей-аъттыг эки хүн.

Май 26, эрги сан-биле 27. Сес ак меңгилиг, довурак соодалдыг, кызылзымаар чылан хүнү. Улуг буян-кежиктиг хүн. Кандыгдаа ажыл-херек бүдүреринге таарымчалыг. Хөөржүдүлге ажылдарын өске хүнче шилчидип алза чогүүр, чер каспас, үнүш тарывас, багай сөстер сөглевес, аас-дыл кылбас хүн.

Май 27, эрги сан-биле 28. Чеди кызыл меңгилиг, демир соодалдыг, сарыг аът хүнү. Чүдүлгеге таваржыр хүн. Орнукшудулганы аргалыг болза кылбаз эки. Сөолгу саны 0, 1-биле тонген чылдарда төрүттүнген кижилерниң хүнү.

Май 28, эрги сан-биле 29. Алды ак меңгилиг, октаргай соодалдыг сарыгзымаар хой хүнү. Ак чергелиг, чымчак ажыл-иштин хүнү. Арыгланып-аштаныр. Бурганга бараан болуп тейлээр хүн. Аарыг эмнеп эгелевес, эрги бажың-балгат бузуп үревес, баш дүгү кыргывас.

Май 29, эрги сан-биле 30. Беш сарыг меңгилиг, суг соодалдыг, аксымаар мечи хүнү. Ном номчулар, албан черинге айтырыг тургузар, суг бажы дагыыр хүн. Шинтпирлиг ажылга акша-тогерик көвүдеп алырынга дуза алыр. Баш дүгүн кыргыдарга, багай салдарны чедирип болур.

ХООЧУННАР УЖУРАШКАН, МАРГЫШКАН

Тыва Республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарының хоочуннарының аразында спорттуң үш хевиринге — макаров пистолет-биле адарынга, хол бөмбүүнге, баскетболга спартакиада болуп эрткен. Аңаа хоочуннарның үш командазы киришкен: Тыва Республиканың ИХЯ-зының, Контрразведканың федералдыг албанының тыва эргелелиниң база ТР-ниң Каайлы албанының.

Бо маргылдаа хоочуннарга өөрүшкү, культурлуг дыштанылга болган болгаш оюннардан хостуг үезинде олар аныяк чылдарында канчаар ажылдап, ойнап-хөлеп чораанын сактып чугаалашкан. Спортчу оюннар ылаңгыя хол бөмбүүнге, баскетболга хөлчок солун боп эрткен.

Ниитизи-биле спартакиаданың чемпиону ТР-ниң ИХЯ командазы болган. Ийиги черни контрразведканың федералдыг албанының тыва эргелелиниң командазы ээлээн. Үшкүзүнде—ТР-ниң Каайлы албанының хоочуннар командазы болган.

Рафаэль ДОНГАК.
ТР-ниң ИХЯ ажылдакчызы.

Бүдүрүлгелер, арат ажыл-агыйлар удуртукчуларының, хуу кижилернин кичээнгейинге!

«Сибирьтранссервис» АН-ний Минусинскиде «АТАП» дээр акционерлиг ниитилели Минусинск хоорайда складтардан Горькийниң автозаводунун машиналарын садып турар.

— ГАЗ 3307 шасси, 1994 чылда бүдүрген машинаның өртээ 22,9 миллион, а 1995 чылда бүдүрген машичаның өртээ 29,4 млн. рубль.

— ГАЗ 3307 чүк машиназы, 1994 чылдыы—23,9 млн, 1995 чылдыы—30,5 млн. рубль.

— ГАЗ 33073 чүк таксизи, 27,8 болгаш 31,4 миллион рубль.

— ГАЗ 6611 селянка, 229,5 млн. болгаш 38,3 миллион рубль.

— САЗ 3507 самосвал, 1994 чылда бүдүрген, 28,8 млн. рубль.

— САЗ 4509 самосвал, (дизель), 1994 чылдыы, 26,3 млн. рубль.

— САЗ 3918 самосвал, гидрокөдүрүкчүлүг, 1994 чылдыы, 28,8 млн. рубль.

— ГАЗ 3307 изотермиктиг фургон, 1994 чылдыы, 29,8 млн, 1995 чылдыы—37,7 млн. рубль.

— ГАЗ 4301 чүк машиназы (дизель), 1994 чылдыы — 23,9 млн, а 1995 чылдыы—30,3 млн. рубль.

— ГАЗ 31021 (Газель), изотермиктиг фургон, 1994 чылдыы — 38,4 млн. рубль.

— ГАЗ 31029 «Волга», 41,2 млн. рубль.

Оон аңгыда ГАЗ марканың машиналарының артык кезектерин, оон иштинде ГАЗ 4301, 3306 (дизель) машиналарның артык кезектерин, Красноярскиниң, Нижнекамскиниң болгаш Ярославльдың дугуйлуг заводтарының бүгү хевирлериниң, хемчээлдериң дугуйларын, КамАЗ машинаның 260х508р дугуйларын садып турар. 1995 чылдың чайынында АвтоГАЗ бүдүрүлге хаалыжыышкыны ГАЗ-3307, ГАЗ-4302 чүк машиналарын бүдүрериг соксадыр.

Машиналарның өртээ туда-даа, шилчидип-даа төлеп болур.

Кээр чери: Минусинск хоорайда «АТАП» акционерлиг ниитилел. Кызылдан Минусинск хоорайже кирер орук чанында хадылыг арга иштинде. Абонемент хааржаа 33. Телефону 2-02-24, 64-6-85.

Кызыл хоорай чагыргазының чонга чарлап дыннадыры болза, өнчүнүн хевириндеи хамаарылгазы чокка бүгү бүдүрүлгелер, ол ышкаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы кылып турар кижилер арага кудар шилдерни болгаш суксуннар кудар шилдерни (0,5-тен 1 литрге чедир ишкир шилдерни) долаа эргээ-биле шил бүрүзүн-не 300 рубльге хүлээп алыр ужурлуглар Ол—Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылдың январь 19-та үндүрген 4-р дугаарлыг айтыышкыны-дыр.

Ол айтыышкынны күүсетпес болза, буруулуларга административтиг хемчегни онаар —шалынның 50-100 кудуку хемчээли-биле торгаар.

Организация чери шиферни, сонга кастактарын, матрацтарны, чоорганнарны, идиктерни садып турар.

КЭЭР ЧЕРИ: Кызыл хоорай, Складская 5. Телефону 2-11-04.

Бурунгу Тыванын найысылалы амгы Тес-Хем кожуунунун төвү **САМАГАЛДАЙГА 1995 ЧЫЛДЫҢ МАЙ 26-да, 10 шакта** тус чернин ус-шеверлериниң кылганы тыва эт-херекселдерниң **ЯРМАРКА-САДЫЫН организастаар.**

Дараазында бараанныр анаа садар.

— Тыва улустуң каастаныр эдилелдери, кедер идик-хеви, эдилээр эт-херекселдери.

— Аът херекселдери, өг ыяжы, өг иштинин дериг-херексели, бүрүн дерээн өглер.

— Мал-маган.

Ярмарка үезинде чыраа-саяк, челер, базар аъттарның көрүлдези база болур.

Хереглеп чоруурунар ховар дээн эт-септи ярмаркадан тып, садып алырынарны күзедивис.

Тес-Хем кожуун чагыргазы.

Май айның 26-27 хүннеринде Өвүр кожуунун төвү Хандагайтыга солист танцы-самчыларның «САЙЛАЯК-95» республика мөөрейи эртер.

Танцы-самга сонуургалдыгларны чалап тур.

Оргкомитет.

Тыва Республиканың күрүнениң өнчү комитеди 1995 чылдың май 31-де Энергетиктер кудумчузунда 1 дугаар бажында турар. 10 автомашина кирер гаражты садарының аукционун эрттирер. (КМК-2 «Кызыл» дээр акционерлиг ниитилелдиң бааза-зы).

Объектинин эге өртээ 5.000.000 рубль.

Чагырларны бо чылдың май 30-ге чедир дараазында адресте хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу 18. Чазак бажыны, 4-кү каът.

Күрүнениң В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шиин театрынга ажылдаары-биле ортумак эртемниг, шериг хүлээлгезин эрттирген 23 хар иштинде оолдарны хүлээп ап турар.

Күзелдиг оолдарны среда хүннеринде 15 шактан 17 шакка чедир 1995 чылдың июньнун 15-ке чедир шылгап, дыннап көөр.

Шүлүк, басня, калбак чогаал, ыры, танцы болгаш хөөмей-сыгытка талантызын көргүзер. Кадрлар килдизи, 35 дугаар кабинетке келир.

Телефоннары: 2-17-79, 2-11-27.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим ачавыс, кырган-ачавыс **Чассыг-оол Кыргысович ЧАНЗАН** бо хүннерде 65 харлап турар. Ачавыс башкы кижи Эртемнериң онза делегейинче чеже бичии чаштарны үдевээн дээр. Оон өөредип каан өөренікчиленириниң аразында кандыг-даа эртем-мергежилдиң кижилери бар. Ол ажылгыр, хөглүг-баштак, ажык сеткилдиг кижи. Ачавыс ам хүндүлүг дыштанылгада, ынчалза-даа олут орбас, чыдын чытпас, кашпагай кижилерниң бирээзи.

Ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа кан дег кадыкшылды, чедиишкиннерни, уруглары бистиң аравыска ам-даа хөй чылдарда омак-сергек чурттап чоруурун күзедивис.

Уруглары, оолдары, кенээттери, күдээлери болгаш оларның уругларындан.

ЧАРЛААЛДАР

Кызылда уран чүүл училишезин 1995-1996 өөредилге чылында дараазында салбырларга сургуулларны хүлээп алыр:

1. Дирижер — ниити ыры.
2. Улустун хөгжүм херекселдери (баян, аккордеон, домра, дошпулуур, гитара).
3. Национал хөгжүм херекселдери (игил, чанзы, чадагач, бызаанчы, дошпулуур).
4. Үрер хөгжүм (труба, тромбон, флейта, гобой, кларнет, саксафон, валторна).
5. Фортепиано.
6. Музыка теориязы.
7. Клуб салбыры (мергежили — баянист-үдекчи, хореография).
8. Уран чурулга.
9. Библиотека ажылы.

Музыка, клуб ажылы, уран чурулга салбырынга кирер кижилер мергежил аайы-биле дараазында экзаменнерни дужаар: орус азы төрээн дылга (бижимел-биле), Библиотека салбырынга (орус азы төрээн дылга бижимел-биле), орус дылга, литературага (аас-биле).

Киреринин экзаменнерин тускай ортумак өөредилге черлеринге хүлээп алырынын амгы үедеги хүлээп алыр дүрүмүн болгаш чурумун езугаар июнь 19-таң эгелеп хүлээп алыр.

Хүлээп алыр комиссия май 19-тан эгелеп ажылдаар.

Консультацияларны июнь 15-тен эгелээр.

Директорнун адынга киирер документилерге: аттестат, 9 класс доосканының херечилели (бодуби-биле), эмчи шынзылгазы (№ 986У хевирнин), 3-4 см хемчээлдиг 4 фото-чурук, төрүттүнгениниң дугайында херечилел, паспорт, шериг биледи азы киир бижиткен херечилели (комиссияга боду көргүзер).

Тайылбыр алырда Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2, № 40 кабинетке кээр. Телефону 3-29-25.

Тыванын көдээ ажыл-агый техникуму ажыл чок хамаатыларга ветеринария санитарларынын, малмаганны тарып боозадыр мергежилдернин бир ай хуусаалыг курстарын организастап турар. Ол дугайын билип алырда, кожууннарнын болгаш хоорайларның чонну ажылга хаара тудар төптеринге баар.

Кызылда 9 дугаарлыг школанын доозукчузу, Айлана Сергеевна Лопсаннын адынга 1990 чылдың июнь 18-те тывысканы А № 589838 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

КИНО

МАЙ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ынакшаан тоянчы» 10.00, 12.50, 15.40, 18.30 шактарда. Видеозалга: «Естественный отбор» 9.20, 11.20, 13.20, 17.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Незабудки» (Россия) 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Роман с камнем» 14.00, 16.00, 18.20 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Геркулес раскрепощенный» 11.00, 13.20 шактарда «Кокон» 15.40, 18.00 шактарда.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Чазык, чараш аажы-чаныг, үргүлүү хүлүмзүрүп алган чоруур чоленгниживис, оорганалып чораан чаныс акывыс, ачавыс, кырган-ачавыс Андрей Байкараевич Юмбуу ур эвес аар аараш. 1995 чылдың май 1-де бистен кезээ-мөңгеде элекке чарлып чоруй барды.

Акывысты, ачавысты, кырган-ачавысты сөолгу орукче удеп, орнукшударынга дузалажып, биске таварышкан берге болгаш аар ажыг-шужуувусту денге үлежип, материалдыг болгаш моральдыг детчимчени көргүскен Тыва Республиканың Дээди Хуралынга, Чазаанга, Күш-ажыл яамызынга, Эртем болгаш өөредилге талазы-биле күрүне комитединге, Кызылдың башкы институдунга, Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырынын Тывада комплекстиг институдунга болгаш өске-даа коллективтерге, Бии-Хемнин кожуун. Өөк сумуу чагыргаларынга база акывыстың, ачавыстың, кырган-ачавыстың кады ажылдап, үргүлүү эдержип чораан эш-өөрүнге, хөй санныг дөргүл-төрелдеривиске сеткиливистин ханызындан четтиргенивисти илередип, ол кижизиг сагыш човаашкын дээш черге чедир мөгейип тур бис.

Дуцмалары, уруглары, күдээлери, уругларының уруглары, өөнүн иштн.

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының коллективи чагырга даргазы Шой-оол Иргитович Намыга оон аваазы күш-ажылдың хоочуну

Чодураа Кара-ооловна
САЯНЫН

78 харлап чораан мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДІ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: П. С. Базыр (кол редакторунун орулакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Океур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторунун орулакчызы), Ц. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторунун орулакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орулакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, улегпүр — 3-34-49; 3-36-73; хөдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57 культура өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11 очулга — 3-34-39; 3-34-93 чагыга — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер— 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлаага болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлуулуудугазының сагыдаалынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Г-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саналары болгаш өске-даа фактылары, дыңналыгдары дээн авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаага болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаага аазы. Тираж 15.937. Индекс 54240. Чагыг № 35 — 358.